

СЛЕДЯНСЬКИЙ

Ж

2181

БРАТ
ТВІЙ
КАЙН

СЕРГІЙ ЛЕДЯНСЬКИЙ

БРАТ ТВІЙ КАЇН

Оповідання

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО „АМЕРИКА“ — ФИЛАДЕЛФІЯ 1951

ПЕРЕДМОВА

„Брат твій Каїн“ — книга про штучне творення большевицькою таємною поліцією контрреволюційних організацій і препарування процесів до них.

Підкреслюю штучне, бо дійсних протибольшевицьких організацій, як правило, їм не удавалось викривати.

Щоб тероризувати підсоветський нарід, НКВД від самого початку свого існування творить свою шпигунсько-провокаторську сітку.

Підсоветські шпигуни і провокатори — Каїни вільні чи невільні і їх жертви — також тема цієї повісти.

А в т о р.

БРАТ ТВІЙ КАЇН

1.

Мжичив дощ, і листя шелестіло, як сухе сіно. А він ішов і з-під лоба зиркав на всі боки. Коли доходив до четвертого бульвару, то раптом повернувся і глянув довкола. В темряві пізнього вечора було тихо. Тоді він завернув круто ліворуч і стрибнув в окутану темрявою хвіртку. За хвірткою на мить спинився. Віддихнув, прислухався — мертва тиша. Тоді м'яко ступаючи по котячому переступив два кроки вперед і почав підійматися по сходах.

Сходів було чотири, він добре памятав. Але він став на другий і руку простяг уперед. Пальці намацали вгорі знайомого гудзичка, і він його натиснув. А тоді руку опустив і ждав, затаївши дихання, прислухаючись.

Минула мить, друга. А тоді всередині скрипнули двері, а потім почувлися тверді чоловічі кроки. Скрипнув ключ, і двері прочинились.

— Ляк?

— Так.

— Заходь.

Він увійшов до коридору, в якому було так само темно, як на дворі.

— Я зараз засвічу. Стій, не рухайся.

Ключ знову скрипнув і замкнув двері. Тоді з'явилося бліде з синуватим відтінком світло. Бачив лише двері, вішака, постать з розкуйовдженою головою і коло дверей до кімнати пару брудних кальош.

„В нього хтось є“, — промайнуло йому в голові.

Розкуйовджена постать мовчки показала рукою праворуч, де також виднілися двері, і він у ту ж мить пішов до них.

Слідом ішов господар. Перед самими дверима він ступив крок уперед, прочинив їх і, засунувши руку за одвірок, увімкнув світло.

То була кухня. Плита, примус, каструлі, цідилок, черпак, довгий мотузок, балія.

— Почекай! Я зараз... — знову прошепотів господар. І вийшов.

Поруч електричного шнура, що звисав над кухонним столом, висіло кілька смужок липкого паперу. Дві напівсонні мухи крутилися довкола.

Ще не встиг він роздивитись, як двері відчинились і увійшов господар.

— Пішли, — сказав він.

Той встав і поспішно рушив у напрямку до виходу. Як проходили коридором, під дверима брудних калюш не було.

Вони увійшли в кімнату.

Тут світло було таке ясне, що аж різало в очах. Тепер господаря було видно цілком добре: високий, у блюзі кольору хакі, синіх галіфе і добре приганих начищених чоботях. Кидалося в вічі маленьке в жменьку лице, щоки неголені кілька днів, широка потилиця, розкуйовджена кучма й окуляри в чорній роговій оправі. Комір блюзи був розстібнений і з-під нього визирав білий підшитий комірець. Жирок довкола шиї, хоч і не стисненої коміром, вивалився назовні і блищав, як і все його обличчя від поту чи товщу.

— Ну, що нового? Здається, на дворі дощ? — спитав господар.

— Так, — прошепотів гість.

Він сів. Мовчки поклав свого капелюха на сусіднє крісло, розстібнув поли темного осіннього пальта і почав добувати з кишені якісь папери. Господар сидів проти

і так само мовчки спостерігав, що робить гість. Він навіть зняв окуляри і то складав, то розкладав голоблі на столі, ніби бавлячись.

Між тим гість вийняв широкого шкіряного гаманця чи бумажника, як їх звать у нас, вибрав із нього згорнений учетверо аркуш паперу і передав господареві. Господар лїниво взяв і, надївши окуляри, почав читати. Читав уважно, насадивши нижню губу на верхню і постукуючи мизинцем лївої руки по столі.

В кімнаті була мертва тиша. Її порушував лише хитун годинника, що кляцаючи, здавалося бігав з одних залізних обіймів у другі.

Гість слухав те кляцання хитуна і пильно стежив за виразом обличчя господаря, намагаючись прочитати в ньому думки цієї людини в той час, як вона читала його цидулу.

Але вираз господаря був сірий і німий, як сіра і німа була штора, що щільно закривала напроти вікно. І це гостеві холодило душу. Він перевів свій погляд на карниз під стелею, де на трафареті були намальовані ластівки, що летіли одна за одною, потім глянув на попільницю на столі з зображенням зеленого пса, що витягнувши морду, наче так само чекав, що вичитає господар з тієї цидули.

Нарешті цидула була прочитана і господар поклав її перед собою на стіл. Він зняв окуляри і потер пальцем перенісся.

— Так, — промовив він уривчасто. — Це все?

— Все, — відповів гість, бажаючи ще щось додати усно, але господар його перебив.

— І все це не те! — процїдив він крізь зуби, дивлячись на ластівок під карнизом. — Все це не те, вельмишановний... Доведеться тобі, мабуть, знову сісти, але тепер вже надовго, а може й назавжди.

Він знову складав і розкладав голоблі своїх окулярів, пильно дивлячись на них.

— Але ж я... — похопився гість щось сказати, але господар знову його перебив.

— Знаю. Ти хочеш одкрутитися дурничками. Не вийде. На якого біса мені базарні розмови Лонської, що Сталін має двійника? Навіщо мені балаканина Шершевича, що скоро буде війна? Та я одягну пальто, вийду на базар і назбираю таких вісток цілий том! Зрозумів? Все це дурниці. Організацію давай! Організацію, або кількох таких як ти, щоб при допомозі їх ми її зробили, зрозумів?

— Громадянинне майор, мені утруднює роботу тут те, що мене знають і бояться...

— Брешеш! Брешеш, як сучий син! Чого тебе мають боятися? Що ти, комуніст? Комсомолец? Активіст? Ти біляк!... Розумієш це слово, чи ні? Офіцер! Дворянин! Три рази репресований! Чого тебе мають боятися?

— Якби мені інше місце, там де мене не знають...

— Інше місце! Там, де його не знають! І що ж би ти там зробив?

— Тут мені тепер важко. Я зробив вам справу Німцовича, Бойчуків і Семенюка. Дав організацію „Хрест і меч“. Я всіх їх вам передав. Тепер тут уже нема елементу...

— Що? Нема елементу? Мовчати! — І він грюкнув кулаком по столі так, що порожня склянка з ложечкою на блюдечку підскочила, а ложечка вискочила з блюдечка і впала на стіл. — Я тобі покажу нема елементу! А ми для чого? То по твоєму, виходить, і ГПУ не треба? Чи не так? Та я знову тобі повторюю: я одягну спецовку, піду на завод робітником, а за місяць-два буду мати організацію, що готова буде Кремль пустити в повітря! Розумієш?... А він... нема елементу... Ти мені цими розговорчиками не викручуйся! Інша справа, що все це треба організувати, викликати наверх — це інша справа. Але казати „нема“ — це все одно, що, підійшовши до річки і спробувавши руками зловити рибки і не зло-

вивши, заявити, що її нема в річці! Риба є! Елемент нам потрібний є! Його треба тільки за допомогою відповідного знаряддя й уміння зловити. І це твоє завдання, твоє, якщо хочеш жити і ходити по грішній землі. Ясно?

— Ясно...

— І щоб я більше не чув балачок, що тут нема елемента. Він є, і ти можеш його організувати. Ти можеш нам його дати, якщо тебе притиснути. Я ж тебе знаю! О, як я тебе знаю! — і він розставив пальці правої руки, показуючи, як він його знає.

Настала павза. Гість опустив голову вниз і мняв край свого гаманця чи бумажника, якого тримав у руках. А господар далі то складав, то розкладав голоблі своїх окулярів і раз-по-раз поглядав з-під лоба на свого гостя.

— Нам потрібна тепер націоналістична організація. І ти мушиш допомогти нам її створити, — він поправився, — не створити, а дати. Лонська перша в неї увійде. Ти ж пишеш, що вона живе ненавистю до нас, так?

— Так. Вона ненавидить, але боїться і в ніяку організацію не піде. Я вже їй натякав. Вона каже, що в такій державі, як наша, все засуджене на поразку, бо по-перше, не буде зовнішньої підтримки, а по-друге, завжди знайдеться провокатор, що видасть.

— А ти її переконай у протилежному. Переконай і допоможи. Ми дамо організації розростись, увійти в звязок з подібними організаціями в інших містах. Але треба починати. І ти для того й вийшов на волю, щоб робити це. Чому ж не робиш? А вся оця писанина, — він тикнув пальцем на листок, тільки що ним прочитаний, — ні до чого. На!

І він передав гостеві назад його звідомлення.

* * *

На дворі була та сама темінь, як він вийшов. Зійшовши по чотирьох сходах, він знову м'яко ступив кілька кроків і став. Визирнув із хвіртки в один і другий бік. Прислухався. Панувала скрізь мертва тиша. Тоді він

вискочив на стежку і спокійно та поволі пішов, наче прогулюючись. Але по кількох кроках почув попереду чийсь кроки. Він скрунув у бік і зустрічний скрунув так само в бік. Але, озирнувшись, він добре бачив, вірніше відчував, що та людина пішла в той самий будинок, з якого він тільки що вийшов.

— Такий, як і я — майнуло йому і він прибавив кроку.

Бражіння від останньої розмови гнітило його. Здавалось, що хтось замахнувся на нього, щоб кріпко вдарити і замість удару — плюнув у лице. Не болить, але... гнітить, смоче. Скільки він отак буде ще поневіратись? День і ніч те саме: чи догодив? Чи виконав? Чи не буде нагінки? Влазиш вічно в чужу душу і гидиш там. Скільки він їх знівечив?... Але хіба ж то його вина?

І перед його очима, як завжди в таких випадках, встало дві картини: перша. Підвальний ресторан Кана-рідзе і кучерява Міля, заїжджий дім Зозулі, приватний заклад Івана Івановича Іванова — чи ж для всіх тих насолод не варто жити?

І друга: 1919 рік. На даху товарняка з Керчі в Житомир. Сім неділь у сипняку на стації Калинівка. Смак сирого лушпиння у Жмиринці і в Проскуріві. І „стенка“ в Лятичіві. „Братці, не стріляйте! Я красний! Я ніколи не був у білих!“ Чи можна забути, як цілував вивалені в бруді чоботи рижого хомісара в романівському кожусі і волохатій чорній папасі?... А далі реєстрація, щотижневі явки в ЧК, розмови, анкети... Десятки анкет з сотнями запитань. А оце вже четвертий рік в ролі таємного організатора й інформатора...

2.

У Савині двері хтось постукав.

— Увійдіть!

З піднятим коміром — тепер щодня йшли дощі — хтось увійшов. Хто б це? Пильно вдивлявся в усмінену постать і не міг пригадати.

— Не пригадуєте? Забули? — застигла усмішка відвідувача чекала оклику впізнання. — Невже я так змінився, що й впізнати важко?

— Чекайте, чи не Євген Євгенович?...

— Так! Він самий! Доброго здоров'я!

Подав руку з довгими пальцями, що закінчувались жовтуватими нігтями, які виглядали наче приклеєне фасолеве лущипиння.

Сава витягнув стільця посеред хати.

— Прошу сідати. Ніяк не міг впізнати. Та скільки ж літ! І ви тут мешкаєте?

— Тут. Це моє місто. Тут народився, вчився... А оце зустрів одного приятеля. „Знаєш, каже, хто у нас в педтехнікумі працює викладачем? Син Хорошуна, Сава!“ Здається, так?

— Так.

— Не може бути, кажу. „Факт, що він“... У мене на квартирі студент живе. Там так хвалить... Каже, найліпший викладач. Це б то ви. Ну, думаю, дай зайду. Пригадати старі літа... Може маєте щось читати? А у вас книг!...

Він сидів на стільці посеред хати і говорив-говорив.

Сава напроти на ліжку, спершись ліктями на коліна, широко усміхався розповідям і питанням гостя і не знав, власне, як себе з ним тримати. Перед ним стояло це саме обличчя в уніформі офіцера часів громадянської війни: чорні блискучі краги, галіфе з англійського офіцерського сукна, шкіряна чорна куртка з золотими погонами і портупейми та шкіряні рукавиці, яких власник не скидав, навіть як коло столу обідав.

Він, Сава, був тоді півпарубчаком, селянським сином, що далі повітового міста дороги не знав, а Євген Євгенович приїздив частенько до села, „указуючи“, як тоді казали за старшою донькою отця Миколи Роганського, Аллою, і не раз бував у Савиних батьків гостем.

І тепер із ним зустріч. Дивно. Десять літ минуло!

— Хочете щось читати? А що ж вам дати? — питає Сава, відтягаючи спогади колишнього про цю людину, що тепер значно змінена в цивільному пальті з капелюхом у руках скидалася більше на якогось бухгалтера чи тренера з іподрому, ніж на офіцера білої армії, що в 1919 році бродила Україною.

— А що ви такого маєте? — він кинув оком на стіл, де лежали свіжі числа літературних періодиків.

— Та все українська література, а ви, наскільки пам'ятаю, мало цікавились українськими книжками. Вам Пушкін, Лермонтов...

— Ні, чому, я і Шевченка поважаю... Добре він писав, той Шевченко, їй-їй... „Кохайтесь, чорнобриві, та не з Москалями...“. Або: „...ні Жида, ні Ляха...“. Цікаво, якби тепер так написати!

— Що ж тепер... Тепер інша доба. Про інше треба й писати...

— Так, маєте рацію, про інше треба писати, тільки нема кому.

Він розглянув кімнату Сави, зідхнув, переклав ногу на ногу, а тоді:

— Ви давно з дому? Як ваші батьки? Не розкуркулили старих?

— Та вже вісім літ, як з дому... Не знаю як там... Думаю, що старих не чіпають. А сам я живу цілком самостійно.

— Так, так. Розумію. Так би мовити, офіційно самостійно... Еге... А я давно збирався до вас, то б то з того часу, як довідався, що ви тут... Знаєте, є якась духовна потреба поговорити з своєю людиною, викласти їй свої думки, послухати її... Я ніколи не забуду 19-го року й Тернівки! Цікаве було життя! Жили люди, так би мовити, незбираним, устояним як селянське молоко життям... Хороші люди ті тернівчани... Скільки я тоді випив! Десять літ, а наче вчора... Савко, голубчику, да-

вайте поїдемо в Тернівку у гості до отця Роганського і до вашого татка. Побудемо день-два і назад.

— Ні, Евгене Євгеновичу, не виїде. По-перше я не можу лишити праці, а по-друге...

— Розумію! Розумію вас цілком! А шкода. Але думаю, що ще прийде той час, коли ми зможемо це зробити.

Настала павза. Обидва мовчали. Чутно було, як легесенько постукував Євген Євгенович пальцями по столі та малесенький метелик, що не знати звідки влетів у кімнату, крильцями тріпотів навколо електричної лампки.

— Ну, вам мабуть працювати треба, а я заваджаю. Буду йти. Що ж ви дасте мені почитати? Може цей журнал?

Він узяв одно з чисел „Життя й революція“ і показав на нього очима.

— Прошу, беріть. Тільки не знаю, чи це буде цікаво для вас.

— Нічого, буде цікаво.

Він скрутив журнал у рурку, приклав його до губ, наче збирався загрубіти, а потім рвучко відняв і встав, попліскуючи ним себе по лівій долоні.

— Всього кращого.

— До побачення.

Гість потиснув руку. Так само солодко посміхнувся, як це він зробив, увійшовши в кімнату, і з тією солодкою усмішкою вийшов у супроводі Сава з кімнати. Сава постояв на порозі, поки гість вже далеченько відійшов — і вернувся в кімнату.

3.

Як вийшов гість, так наче забрав із собою і Савин спокій. За що не брався він — все йому з рук валилося. Пробував писати — не йдуть думки. Читав і зі здивуванням помітив, що з прочитаних трьох сторінок нічого не зрозумів, бо думав у цей час про недавнього гостя. Взявся переглядати конспекти студентів — кинув, не

йде. Гість забрав спокій, виніс його. І тепер, хоч біжи і доганяй, щоб віддав його.

Пройшовся сюди-туди по кімнаті і вирішив зайти до сусідів, у яких наймав кімнату. Постукав — увійшов. В темній гостинній, кольору соснової кори, жило сімейство Удаєвих. Тут на стінах висіли такі ж темні картини, копії невідомих мистців — на одній лисий панок з довгою люлькою і чепцем на голові, а на другій панорама Вифлієму вночі. В двох протилежних місцях на стінах висіли для прикраси роги оленів, до яких тепер був прив'язаний шнурок, а на ньому висіла низка сухого тютюнового листа. Було тихо і від настільної газової лампи зовсім темно.

Стара господиня, Катерина Іванівна, за столом, на якому стояв низький присадкуватий самовар і порожні склянки після недавно випитого чаю, розкладала пасіянс. Старша дочка Леночка, дівчиця 47-ми літ, кришила тютюн на колодці і раз-по-раз потирала столового ножа в маленьку макітерку. У кутку далі, у м'якому кріслі цирувала панчохи менша донька Катерини Іванівни, Соня, а в протилежному кутку в такому самому м'якому кріслі хропів сном праведника муж Соні, Ніка, чи Ніканор Іванович, посадою експедитор толевого заводу в системі нарком-госпу.

— Як у вас затишно, — півголосом завважив Сава, увійшовши до кімнати сусідів.

Катерина Іванівна підвела з-під окулярів очі, подивилася на Саву і проказала:

— Так?

І в тому „так“ було ствердження, питання і здивування разом.

Леночка сказала:

— Ах, які у мене руки! Ви бачите? — Це вона питала в Сави може в соте. Руки в Леночки були брудні, порепані, з затверділою шкірою на долонях, як підшва, хоч колись, тридцять років тому, вона скінчила місцеву

гімназію імени імператриці Марії Федорівни. Тепер їй щодня доводилось замітати вулицю проти свого дому, вискубувати траву на тротуарі, рвати квіти на базар, все це робила в господарстві Леночка, бо стара мати в хаті готувала страви, а Соня і Ніка весь день були на службі.

Після співчуття Леночці щодо її рук, обговорення останніх новин, розмова згасала. Всі живі істоти дихали, соїли, хропли до моменту, поки не виходив до кінця пасіянс. Тоді Катерина Іванівна вставала і, згортаючи карти, казала:

— А тепер спатки.

Вона йшла в свою кімнату, що межувала з гостинною, вмикала в ній електрику (в гостинній чомусь вважалося за доцільне сидіти при газовій лампі, а не при електричній) і стелила ліжко.

Леночка після різання тютюну крутила цигарку і міцно затягалась, а Соня складала шитво під маленький столик і штовхаючи Ніку, щоб вставав, так само йшла в кімнату готуватися до сну.

Саві нічого не лишалося, як забиратися до своєї кімнати.

Але тепер, посидівши якусь годину у своїх сусідів, він наче трохи заспокоївся.

4.

Сава вписував до журналу останню лекцію, як увійшла секретарка і сказала, що директор педтехнікума просить його зайти до нього зараз у важливій справі.

Сава пішов.

В кабінеті директора було душно, накурено, вікна, не зважаючи на початок червня, були зачинені, а сам директор — маленький кругленький чоловічок, з вічно наклеєним пластирем на шиї, від чого він завжди на всіх дивився з-під лоба, щось пильно переписував.

Саві він кивнув рукою, щоб той сів, а сам, усім корпусом повернувшись і глянувши на годинник, що висів

позад нього, швидко згортаючи папери і крутячись на своєму кріслі, забарабанив:

— Я поспішаю, я дуже не маю часу, шановний Сава... Як вас по-батькові?

— Петрович.

— Сава Петровичу... Я дуже поспішаю... Але з вами маю обговорити одну дуже важливу справу... Справу важливу тим... — і він знову оглядався, повертаючись усім корпусом до годинника — я хотів... власне не я хотів, а з мене вимагають... як у вас справа з вашим соціальним станом? — раптом випалив він останні слова.

— По моєму, ви знаєте, — відповів Сава і відчув, як щось неприємне охолодило його душу.

— То б то, як я знаю? Е... так, я звичайно, я знаю, що ви, здається сім літ.

— Девять... — вставив Сава.

— Девять літ вчилися і працюєте цілком самостійно, незалежно від батьків ваших. Але мене цікавить... як ви до того вважалися?

— До того я жив зі своїми батьками.

— Де?

— Ви знаєте, це є в моїй справі.

— Так, так, я знаю. Отже справа така: я, звичайно, дуже задоволений вами, як робітником, і слухачі вас цінують, це так, але... на перешкоді дальшій вашій праці у нас є ваше... так, ваше соціальне походження. Ви мене розумієте, я тут не сам. Є спецсектор, какаерсеї, партосередок, профспілка, ну, і так далі. Я тут не сам. І мені дано виразно зрозуміти, щоб я вас звільнив. Так, звільнив. Але я не хочу того робити і прошу вас... подайте заяву, що ви просите, щоб вас звільнили за власним вашим бажанням.

— Як то? Як за власним бажанням? Я ж...

— Я вас розумію. Ви бажаєте працювати, ви... але ж... ну, я маю тверді вказівки вас звільнити. Але я не хочу того робити. Почнеться розголос, наради, зі-

брання, засідання і так далі — одним словом, я не хочу, розумієте ви мене, не хочу цього. Я хочу, щоб ви пішли від нас тихо. Ну, за власним бажанням. А потім ви собі десь виїдете і почнете працювати далі. Яке кому діло?

Директор замовк і пильно дивився з-під лоба на Хорошуна, що той йому відповість.

Сава не знав, що відповісти на це. Він думав: не погодитися на оце фальшиве „власне бажання“ — знайдуть якусь заціпку і звільнять. Тоді, чого доброго, взагалі не можна буде працювати далі. Але ж і погодитися, то це означало злякатися і самому собі підписати присуд, а значить знову таки позбутися праці. Становище було безвихідне і по хвилі роздумувань він відповів:

— Гаразд, погоджуюсь на ваше рішення, як зробите, так і буде. Мені тут багато до вибору не дано. Раз ви вважаєте, що я все одно надалі не зможу працювати, то... робіть, як вважаєте за потрібне.

Пильний погляд директора змінився на співчутливо-поважний. Він кілька разів брався обома руками за голову, при чому Саві кидалися в вічі короткі товсті як ковбаски пальці з брудними нігтями.

— Я думаю, що краще буде для вас, коли ми дамо вам довідку, що ви в нас звільнилися за власним бажанням. Я думаю, що так буде краще для вас.

Він встав і вже стоячи сказав:

— Я зараз скажу секретарці, щоб виготовила вам довідку...

І він випхнувшись з-за стола і причинивши двері до канцелярії, гукнув:

— Валентино Степанівно! Для товариша Хорошуна довідку будь ласка... що він працював у нас і звільняється з 15-го цього місяця за власним бажанням. Розумієте? За власним бажанням!

І повернувся до Сави:

— Можете зачекати у Валентини Степанівни, вона.

вам зараз видасть. А я поспішаю на засідання райпарткому. Всього кращого!

Він потиснув Саві руку, вхопив портфеля, що лежав на столі поруч з паперами і побіг, нагнувши голову, наче збирався лобом штовхати, щоб відчинились двері.

* * *

Густою алеєю, що вела з приміщення педтехнікуму, колись учительської семінарії, на вулицю, ішов Сава Хорошун і пальцями притискав напівпорожнього портфеля. В ньому була довідка, що він звільняється з 15. числа за власним бажанням і грошовий розрахунок за кодексом про працю, що він отримав наперед за два тижні. Ішов і сам собі не вірив, що він уже не працює, що він без посади, що він... взагалі від цієї хвилини людина зайва в цьому світі.

Додому не пішов, а, завернувши з довгої Бердичівської вулиці на Бульварну, подався на передмістя, а там далі на річку. Він же стільки тепер має часу! Ішов повз ряди дерев і прислухався як хрускали під його підшвами маленькі цурпалки сухого торішнього бадилля, що тоненьким шаром вкрило геть усю стежку.

„Трісь-тріся, трісь-тріся, — ступаючи проказував собі в умі, — ось і пісенька уся! Ось і пісенька уся!“ — зідхнувши проговорив уголос і не помітив, як хтось до нього нишком підійшов і обхопив його руку вище ліктя. Глянув — солодка посмішка Кругляка! Євгена Євгеновича... Він лише тепер виразно згадав його прізвище: Кругляк! З наголосом на „як“.

— Не сподівалися? — так само солодко запитав Кругляк. — Думали, що хтось з ваших товаришів?

— Не думав ні про що. Бо зібралось стільки думок, що не вміщає голова.

— А що сталося? Ви справді якийсь зажурений... Що таке?

— Мене сьогодні звільнено з роботи.

- Що ви кажете?
- Те, що чуєте.
- Жартуйте...
- Таким не жартують.
- А які мотиви?
- Ніяких. В тім то й річ, що ніяких.
- Ну, то це не може бути!
- Воно вже є, а не те, що не може бути.
- Та розкажіть же в чім річ.

Сава коротко переповів розмову з директором і показав папірця, одержаного в канцелярії педтехнікума.

— Дурниця! Дурниця, коли так! А я думав, що щось серйозніше, а це... не журіться!

— Як то не журитися?

— А так. Якщо бажаєте, я вам допоможу влаштуватися і то так, що в кілька разів ліпше, ніж ви мали в своєму педтехнікумі. Ви ж знаєте, де я тепер працюю?

— Де?

— Помдиректора в господарських справах ІНО. На чорта вам технікум, коли ви зможете працювати в інституті!

— Бачте, ця справа тут майже нездійснима. Раз проти мене з'явилися певні чинники в педтехнікумі, то боюсь, що і в інституті вони появляться. Треба виїздити в інше місто.

— Дивак ви! А хіба ж в іншому місті вас приймуть на працю на слово? Хіба там не подивляться на папірець оцей, в якому написано „за власним бажанням“ і не надішлють запитання в спецсектор педтехнікуму, які глибші причини ховаються під оцим „за власним бажанням“?

— Та воно правда ваша, але...

— Не може бути жадного „але“. Тут треба добиватися можливості знову стати на працю, тут!

Він озирнувся на всі боки і притишеним голосом додав:

— Якщо бажаєте, я можу вам допомогти.

— Дякую. Від допомоги я, звичайно, не відмовляюся, але в успіх справи вірю мало.

— Даремно. Прошу мені повірити. Але тут не місце про це говорити. Бувайте, Я послішаю на працю. Зайду до вас увечорі, поговоримо докладніш.

І знову він стиснув його руку вище ліктя і так само солодко посміхнувся і повернувся назад. А Сава, пройшовши четвертим бульваром, вийшов на річку. В глибокому скелястому руслі пливла вона, а всі її береги були вкриті пишним зеленим килимом лісового молодняка. Ген-ген далеко визирала знайома йому „голова Чацького“, високий стрімкий виступ скелі на 20 метрів височини. Названий він був головою Чацького. Чому? Переповідали, що з цього виступу кидалися вниз у річку нещасні гімназисти й гімназистки, зневірені в житті, найчастіше через нещасливе кохання, і що втратили надію на краще, одним словом Чацькі чоловічої і жіночої статі, яких так багато було і буде на нашій неосяжній планеті.

5.

Через два дні, увечорі прийшов Кругляк. Він приніс позичений журнал і попросив ще чогось читати. Сава дав йому дальше число цього журналу, що якраз вийшло з друку. І знову скругивши журнал в рурку і попліскуючи ним свою ліву долоню, Кругляк почав:

— Ну так що, підете працювати в інститут?

Сава відповів:

— Якщо приймуть, чому ж ні?

Кругляк зідхнув:

— Приймуть, але... але треба проробити одну маніпуляцію. Розумієте?

— Ні, не розумію.

— Пояснити я вам вагаюсь, але... — він озирнувся на всі боки і таємниче запитався: — У вас там за стіною нема вух, що могли б нас підслухати?

— Ні, можете говорити спокійно, там, як сказав Єсе-

нін, „уходящая Русь“. Стара розкладає пасіянс і їй під вухом кричати — не почує, а решта живих там душ кришать тютюн, цирують панчохи і міцно сплять. Трохи тихше говоріть і все в порядку.

Кругляк витримав павзу і тоді почав.

— Говорити, друже мій, про такі справи не знаю чи й варт.

— Ну, коли вагаєтесь, то не говоріть, справа ясна. Ризикувати не варто.

— Ні, я не про те, а... Ну, так і буде. З пошани до батька вашого, якого я дуже ціную, скажу. Тільки — він підніс два пальці догори — ви, я і оці німі стіни, зрозуміли?

— Думаю, що можете бути певні.

Кругляк нагнувся і шепотом почав:

— Ви знаєте, хто я?

Сава кивнув головою, що так, він знає.

— Знаєте, що мене з усіх посад прогнали за дворянське походження?

— Ні.

— Так знайте. Було це, але мене врятував... Горкий.

— Хто, хто?

— Горкий. Максим Горкий.

— Письменник Максим Горкий? — з величезним здивуванням перепитав Сава.

— Так, він.

— Та як?

— А так. Тільки слухайте, Боже вас борони десь проговоритися. Пропадете ви і я з вами.

— Ну, що ви, Евгене Євгеновичу? За кого ви мене маєте?

— Ну так слухайте далі. Горкий може врятувати першу-ліпшу людину, яка напише до нього відвертого щирого листа. Горкий має величезний вплив у Кремлі. Але помагає тільки тим людям, які... мають грішки за своєю душею перед советською владою. Зо мною було

так: як мене звільнили з останнього місця праці, я думав, що пропаду. Куди не піду — не приймають. Що робити? Тоді мені один чоловічок каже: „Напиши Горкому, він тобі допоможе. Але напиши так, щоб з того листа він зрозумів, що ти не-советська людина, що шкодив советській владі і навіть у чому шкодив напиши.

— А коли не шкодив?

— А коли не шкодив, то вигадай, що шкодив, а тепер, мовляв, хочеш повернутися до чесного життя, стати чесним советським громадянином і тому просиш його допомоги.

— І ви це писали?

— Писав.

— Помогло?

— Та ж бачите, що працюю. І мене, колишнього денікінського офіцера, ніхто не чіпає. То інша справа, що я думаю і що я може навіть роблю, але... це нікого не повинно цікавити. Факт, що всяка сволота, всі оті какаерсеї, парткоми, профкоми і навіть ГПУ мене не зачепить, не вкусить.

— Дивні речі ви говорите. Що ж ви написали Горкому, що він вам повірив?

— Багато дечого. Копії не маю при собі, але колись вам її покажу.

— Так. А що б ви радили мені написати до нього?

— Насамперед, темними фарбами своє минуле й сучасне, а тоді, що просите у нього захисту.

— Так, але я крім свого незвідного соціального походження, нічого негативного для советської влади не маю!

— Соціального походження не досить. Треба праці.

— Якої?

— Контрреволюційної, як вони кажуть.

— Ну, це дурниця, Яку ж я можу вести контрреволюційну працю?

— А ви подумайте і... вигадайте.

— Ні, я цього робити не буду.

— Значить собі гірше зробіте.

— Хай.

— Хай. Я вам раджу як людині, яку знаю і якій вірю. Іншому, комсомольцеві якомунебудь, вигнаному за троцькізм, я не пораджу і не допоможу, а вам раджу, вам своїй людині.

— На чорта ж йому моя брехня? Ліпше вже йому написати всю правду! Що хочеш працювати, рвешся до чесної роботи, а тобі лише через те, що ти не від того батька чи матері уродився — не дають.

— Ні, ви не хочете зрозуміти одної речі: памятаєте, як описує Маяковський, що коли він читав Горкому свою „Хмару в штанах“, то розчулений Горкий обплакав йому всього піджака, памятаєте?

— Памятаю. І коли я опишу йому трагедію ні в чому неповинної людини, яку терзають усякі мерзотники, то це, думаю, схвилює його більше, ніж, як я напишу, що підкладав бомбу під обліпартком чи був шпигуном на користь англійських плутократів!

— Ні, не те. Не те, друже. Йому політика потрібна. По-лі-ти-ка. Як, ви цього не розумієте?

Довго умовляв Кругляк Саву Хорошуна про те, що й як треба писати Горкому, а далі бачучи, що ті умовляння не дають жадних наслідків, взяв капелюха і вже без солодкої усмішки вийшов.

А Сава, рознервований вкрай цією розмовою, ліг на ліжко, заклав руки за голову й думав:

— Що робити? Що робити?

Довго лежав, а нарешті встав, вийняв кілька листів паперу і почав писати. Писав довго, писав гаряче, писав вкладаючи душу в кожен рядок, в кожне слово, писав кровю наболілого серця, але писав те, що було, жадного слова неправди, жадного перекрученого факту. Все в його писанні зводилось до одного: уродився в трудовій сім'ї,

що підпала під число недозволених владою десятин землі і через те карається.

Як глянув на годинник — було біля 5-ої ранку. Тоді роздягнувся, замкнув двері на ключ і ліг в ліжко. Довго не міг заснути, аналізуючи звороти і фрази в уже написаному, аж нарешті заснув. Заснув тривожним невчасним розбитим сном, коли навколо все живе рухається, а людина спить із болізним відгомонам усього довколішнього у її знесиленій свідомості.

* * *

У листі до Максима Горького від Сави Хорошуна були такі рядки:

„Високоповажаний Олексію Максимовичу! Пишу до вас, як до втілення людської совісти, як до єдиного, хто може врятувати від загибелі. Пишу до вас, бо не бачу, кому іншому, крім вас, можу написати про це. Ви знаєте людину і саме людину упосліджену. Адже це ви вийшли з середовища упосліджених. І тому ви повірите, ви відчуєте, що до вас я звертаюсь не в ім'я паразитарного земного існування, а в ім'я бажання працювати для свого народу, працювати на всі сили, скільки може дозволити двадцятисемилітній вік, набуті знання й віра в живе життя“.

І тут пішла повна біографія Сави Хорошуна. В ній було все його життя від найранішого дитинства до останніх днів. Були всі його думи і поривання, найглибші і найтаємніші. Від листа віяло наївністю, було в ньому багато від молодечого патосу, але не було в ньому жадного слова неправди.

Лист кінчався так:

„Переді мною тепер дві дороги: або чесна праця для свого народу, або . . . смерть. Погноєм суспільства я бути не хочу і не буду. Пишу вам про це, бо знаю, що лише ви один в стані мене зрозуміти“.

Прокинувшись біля дванадцятої, Сава листа перечитав і почав його начисто переписувати. Переписування зайняло весь день до вечора і ще залишилося дві сторінки, як хтось постукав. Увійшов Кругляк. Сава прикрив написане газетою, але гість догадався, що під нею, відхилив газету і, побачивши купу списаного паперу, промовив:

— Чудово! Тепер я бачу, що ви на вірному шляху. Дасте прочитати?

— Ні, не хочу, щоб ви читали.

— Гаразд. Ні, то й ні. Не настоюю. Коли посилаєте?

— Завтра.

— Добре. А я вам приніс дещо. Знаю, що ви безробітний, приніс вам... — Він відкрив портфеля і вийняв із нього масло, ковбасу, цукор і голяндський сир. — Це вам. Візьміть, заховайте. Хліб маєте? Хліба не хотів вам нести, бо хліба, зрештою, ви й самі купите. А коли ні, то я вам принесу потім.

— Дякую. Я в цьому не маю потреби. Гроші в мене ще є, а це все зовсім зайве, що ви купили.

— Не зайве. Беріть. Я знаю з власного досвіду, як то безробітному. А гроші прибережіть. Здадуться. Може хочете випити?

— Ні, не хочу.

— Я маю, гляньте. — І він поставив на стіл пляшку горілки. — Давайте, випємо по одній, щоб вдома не журились...

— Ні, дякую, я пити не буду.

— Киньте! Що ви... дівчина шістнадцятка? В біді, голубе, це найперший друг і порадник. Випив і тугу як рукою зняло. Давайте склянку.

Сава дістав з шаховки фаянсову чашку і поставив на стіл. Кругляк відкоркував пляшку, налив чашку і підморгнув Саві:

— За ваше здоров'я!

— Всього кращого.

Випив всю, скривився.

— Дайте кусок хліба, як маєте.

— Прошу те, що ви принесли.

— Ні, ні! Тільки кусок хліба. Понюхати лише. Ну, беріть і ви.

— Дякую, я пити не буду.

— Киньте жартувати! Беріть.

— Ні, не буду.

— Слухайте, ви мене хочете зовсім образити? Невже ви думаєте, що я п'яниця? Вам же, вам хочу в тяжку хвилину розрадити життя. Правда ж, що з того часу, як ви пішли з роботи, ніхто до вас і носа не показав?

— Ні.

— От бачите! А я прийшов. І не тільки прийшов, а й чарку приніс. Поради даю вам, одним словом, як рідний брат, як ваш рідний брат, а ви... Ех, народ тепер пішов!

Сава узяв пляшку і почав потрохи наливати в чарку. Його взяли останні слова Кругляка.

— Ні, ні! Повну Тільки повну! Я повну і ви повну! Інакше встаю і нога моя тут більше не буде.

Сава налив повну. Як же її випити, коли в житті своєму він і разу не пив її такими дозами? Але набрався духу і випив. Ковтання тієї гіркої рідини, що він її вганяв у себе, а вона йому верталась назад, тривало, здавалось йому, вічність. Під дном чарки були пальці Кругляка і підтримували, щоб бува Сава не одірвав її від рота на половині.

Нарешті в чарці було пусто. Останній ковток пройшов, вдаривши в ніс гострим спиртовим перегаром.

— От так! О, тепер ви молодець! Закусіть же.

Сава їв хліб з кусником ковбаси, що його приніс гість. А гість знову налив повну чарку і, підморгнувши господареві, вихилив її.

— Відпочиньте і моєму прикладові слідуйте, — сказав Кругляк. Знову він не закушував, а лише нюхав хліб, а потім курив.

— Я колись буду мати з вами одну дуже важну розмову Але не тепер. Тепер ви схвильовані і ще не час. Цікаві речі я вам розкажу. Але не тепер. А тепер ви випийте. Випийте цим разом за нашу дружбу, за краще майбутнє і за перемогу, добре?

Випита вже раніш горівка вдарила Саві в голову і якось по чудному зробила її важкою. Сава вирішив, що все одно зараз ляже спати і почав хилити другу. Ця пішла так само тяжко, але все ж трохи легше. Випив і голосно розсміявся.

— Чого ви?

— Смішно мені.

— Чого?

— З самого себе. Ніколи не пив, а тепер раптом напився.

— Ви ніколи не пили?

— Ні.

— А скільки вам літ?

— Двадцять сім.

— А я в двадцять сім літ випив двадцять сім, помножене на двадцять сім — півлітрами, розуміється! Мав двадцять сім романів, стільки ж драм і не одну комедію. В житті оптиміст і визнаю одне гасло: живи, поки живеться, а після нас хоч потоп. Ви, Сава Петровичу, втрадили дуже багато, але не все. Будьте моїм другом, хоч мені сорок два, а вам двадцять сім. Я багато дечого видав і знаю багато з того, чого ви не знаєте і певен, що не бачили. Перейдемо на ти і стану я тобі ще не раз у пригоді. Але пам'ятай одно: не всім вір, май одного друга, але доброго, ніж десять кепських. З тим одним роби великі справи і будеш великою людиною. Ти молодий, маєш багато енергії, ми їй знайдемо місце. Але одно пам'ятай: не будь глупим. Не будь глупим, а... розумним. Я вже

тобі дещо передав, але ти не знаєш, хто такий насправді Євген Євгенович Кругляк. І ніхто не знає. Думаєш Горький знає? Думаєш я йому написав правду? Нема дурних! Колись я тобі скажу, хто такий Євген Євгенович, але не сьогодні. Сьогодні ти посплай листа, а далі все піде, як по маслу. А що тут ще лишилося в пляшці? Небагато. Добре. Випємо пополовині.

Він вилив усю решту в чарку, потім половину відцідив, розливаючи назад. Вихилив — решту знову вилив у чарку і подав Саві. Той не сперечався, а випив усю.

Кругляк докурював цигарку й одягав пальто.

— Пошли рекомендованим, певен будеш, що дійде.

— Куди слати?

— Я тобі скажу. Напиши так: Москва, Максиму Горькому. І все. А там знайдуть. Я так писав — дійшло. Це, братику, не Михайль Семенко чи Володимир Сосюра. Його знають там! О, ще й як знають! Бувай. Книжки я в тебе брати не буду, бо все одно я її не прочитаю. Всяких там Бажанів чи Плужників читати... Бувай ще раз.

Він подав руку, розчепіривши пальці. Сава теж подав і зловив лише мізиннього пальця. Потиснув його і провів Кругляка за поріг. Потім увійшов у хату, став, взявся обома руками за голову і прошепотів:

— Куди я лечу? Куди?

Заплющив очі, а в темряві тисячі зірок то котилися вниз, то піднімалися вгору.

— Називається, перший раз в житті напився!

Сів на ліжку і сміявся. Довго голосно сміявся... що так напився.

Не роздягаючись, заснув.

Другого дня десь коло полудня лист до Максима Горького був заклеєний і з коротенькою адресою — соромно було здавати рекомендованим листом, також, мов-

ляв, знайшовся кореспондент Горкого! — був вкинений у поштову скриньку на головній пошті.

Як прийшов до віконця по марку, як клеїв її, все його роздирали дві сили: не посилає — посилає, не посилає — посилає! Нарешті, коли лист був цілком готовий, став коло скриньки і ще завагався: чи посилати? Підняв руку. — Ех, що буде! І з незвичайним хвилюванням вкинув. Вкинув листа і швидко відійшов. Пішов з пошти у напрямку до свого мешкання. Та за кілька хвилин дуже пошкодував, що вкинув: не треба було! Не треба було посилати такого листа! А що як попаде комусь іншому в руки? Він же там такого понаписував, як на сповіді! Хіба ж можна такого листа посилати поштою? Інша справа передати — якоюсь довіреною особою, щоб попав безпосередньо в його руки. А поштою? Ну, що його робити? Вернувся підштовхуваний невідомою силою і пішов до будинка пошти. Коли увійшов, бачив як перед ним витрусив поштовий службовець у полотняній спецовці листи з скриньки в торбину, а потім поніс за перегородку.

— Піти сказати, щоб віддали? Соромно і страшно. Це дійсно накликати на лист підозріння. Хто його там тепер знайде у величезній купі? Ні, хай! Що буде, те й буде.

Повернувся і поволі пішов додому. Ішов і всю дорогу йому здавалось, що ціле місто знає зміст його листа. Всі читали, сміялись, знизували плечима і тепер дивляться з призириством на нього за його слабодухість, слюнявість і таке нечисте пролетарське його походження!

— Ну й чому я не вродився сином якого-небудь слюсаря Якова чи складача друкарні Лапшина? Прекрасно було б! Воля! Простір! Ніхто б не чіпав, не звільняв, не плював у вічі.

Як прийшов додому — дивна зустріч. Малознаний поет Андрій Борозна чекав на нього у сусідній кімнаті. Мав він вигляд жалюгідний: гостре неголене тижнями

обличчя, заросла шия, засалений комір сорочки без краватки, краї якої поскручувались як осінні листя, що падає з дерева. Поплямлений піджак кольору гнилої трави і вузьенькі в смужку штани, що від дня їх пошиття не бачили прасування, і сірі стоптани брезентові туфельки — творили зовнішній вигляд втілення муз. Побачивши на порозі Саву, він встав, подав кістляву руку і, мнучи краї кепки, засаленої на канті, наче її хтось спеціально обліпив довкола смолою, почав:

— Я до вас на одну хвилину.

Увійшли до кімнати Сави.

— Прошу сідати.

— Дякую, я на хвилину.

Але сів і злякано розглядаючи кімнату, продовжував:

— Наше літературне обіднання одержало повідомлення, що до нас приїздить письменник Мате Залка. З приводу цього ми хотіли б організувати літературний виступ. Чи не взяли б ви в ньому участі, як... як поет?

— Я? А з якої речі? Я ж не вхожу до вашого літературного обіднання.

— Ні, звичайно. Але ми хотіли б і драматург Лопата навіть казав, що добре було б вас попросити. Він буде читати свою „Пісню про каганця“, ну і ви... щось із вашої лірики. До речі, чи нема у вас чогось доброго почитати?

— А вас що цікавить?

— Та все. Може щось з поезії.

— Ні, нового, на жаль, нема.

— А ви читали повість Марка Криницького „Брат твій Каїн“?

— Ні, не читав.

— Цікаво. Я вам, якщо хочете, принесу.

— Прошу.

— Так я буду йти. Після завтраго о сьомій годині вечора в редакції „Радянської думки“.

— Гарзд.

— Хотілося б з вами поговорити на літературні теми, але шкода, нема часу. До побачення.

І пішов.

— Андрій Борозна... Андрій Борозна... Що він написав? — пригадував Сава. — Та нічого, здається. Все пише. Працює вчителем у школі, літробітником у редакції газети і теж учителем на курсах неписьменних у вязниці. Має троє дітей, жінку, жінчину матір — п'ять душ, а він шостий! Отримує п'ятьсот карбованців, а хлібина на базарі — двадцять! Тяжко таку сімейку прогодувати! Беться як риба об лід. Одна одежина на ньому яка. І ще про літературне зібрання думає. Бідний! А може це й добре? Поетична душа!

І Сава в думках аж замиливався Борозною.

— Треба й собі таким бути. Що там невдачі? Працюй!

І він сів за стіл, розкрив робочого зошита і написав: „Коментар до »Вічного революціонера« Івана Франка“. І писав до пізньої ночі.

8.

Першого липня інформатор Черга 51 приніс на приватне мешкання Господареві проєкт організації. Коротко він зводився до такого: середовище вищих кіл з інтелігенції буде репрезентувати Сава Хорошун. Середовище вчителів — Борозна Андрій, поет. В організацію втягає Борозна Хорошуна. Борозна, як свій, що стало працює на інформації і отримує за це сталу платню, вже розпочав у цьому напрямку діяти.

Сава Хорошун буде увязнений на підставі листа до Горкого і показів Борозни дасть сам свідчення, кого він втягнув. За пляном оперативного відділу він повинен втягнути 12 душ, що творять націоналістичну організацію „Визволення України“. В неї між іншими повинні ввійти Лонська, Гостоев, Жмаха, Козар, Попільник і Дудар — всі викладачі вищих шкіл.

Сава Хорошун, як пов'язаний з Києвом, є звязковим організації з цим містом. Таким чином організація „Визволення України“, що ставить своїм завданням повалення радянської влади на Україні, має свою філію і в цьому обласному центрі, а установа безпеки її своєчасно викривас.

П'ятдесят перший номер ось в таких приблизно рямцях накреслив схему покладеного на нього місяць тому завдання.

Робота для ширшого охоплення організацією околиць сіл і містечок також провадиться, але його завдання було накреслити звідки організація бере початок тут, по яких шляхах вона розвивається, хто її повинен тут очолювати і який шлях обробки його він, п'ятдесят перший номер, обрав.

Головний об'єкт Сава Хорошун на півдорозі до остаточної обробки, а решта все механічно в процесі слідчої процедури оформиться.

Господар слухав на цей раз гостя уважно і навіть під час ділової розмови запропонував йому склянку чаю з цитриною.

Він видав йому на оперативні потреби ще чек на 500 карбованців у банку і продовжив чинність перепустки до закритого харчового розподільника ще на два місяці.

9

В житті Сави, як і в житті багатьох у 27 літ, був ще один вирішальний фактор боротьби за місце під сонцем — Ольга Березань. Їй було двадцять два роки, вона кінчала медичний інститут у Києві і цього літа мала приїхати в гості до тітки саме в те місто, де жив і працював Сава Хорошун. Не виключене було, що цього ж літа могла настати зміна в особистому житті їх обох.

Але Сава не писав. Він чекав приїзду Ольги, бо знав, що вона за місяць-два приїде, і вона приїхала.

Це було так: одягаючись вранці і сердячись, що загубилась десь приколка від комірця, Сава почув, що до нього в кімнату хтось постукав. Прочинив двері і Леночка передала йому лист, не лист, а коротеньку записку. В записці було:

„Саво Петровичу!

Учора ввечері приїхала Ольга. Здала іспити і тепер думає трохи відпочити в нас. Неодмінно приходьте.

З пошаною — підпис“.

Все. Записка написана нашвидкуруч, написана без відома Ольги. Чи знає вона, що з ним сталося? Напевно ні. Він не писав, бо... бо про такі речі якось соромно й образливо писати. Полагодиться! А воно і не полагодилося.

Швидко зняв сорочку з приставним комірцем і надів іншу. Вбрався, прибрав сяк-так кімнату, глянув на годинник — за чверть девять. Що робити? Іти до них? Може ще рано. А саме головне: сказати, що сталося з ним? В яку форму це одягти? Чи з байдужим виглядом розповісти про це, як про дрібницю, чи справді як про неприємний факт, що вивів з рівноваги?

Перше — ліпше для них: не хвилюватимуться, приймуть за дрібницю, не будуть охати і ахати — ну, сам не забажав працювати там, буде десь інде, дрібниця. Друге, сказати правду: що не він попросив, а його попросили; відкрити причину „прохання“, — значить збудити тривогу за його долю, за майбутнє, посіяти сум в домі — адже ж він не хтось собі для них, перший ліпший знайомий, ні — домовлено, що в середині липня, 12-го числа, в день Петра й Павла — в день іменин обох їх батьків, нареченої і жениха, вони зареєструють свій шлюб, а в Берездові, маленькому містечку на кордоні Польщі, де жили Ольжині батьки, вони візьмуть церковний шлюб.

А якже тепер?

І він вирішив: не відкривати, не говорити суті, як є, надати всьому характеру дрібниці, власного поступовання. А за той час шукати шляхів поліпшення справи. Натиснути на Кругляка, через нього, через можливі офіційні дороги добитися реабілітації. Ну, а тоді все піде своїм шляхом. Вони переїдуть у Київ, — він у науковий і літературний світ, вона — в аспірантуру медичного інституту. Літом — Дніпровий пляж, прогульки човном, подорож у Берездів, спання в клуні на сіні, мандри в ліс по ягоди, праця в полі, в городі. А зимою — місто. Праця, наука, творчість. Нові поезії, книги й книги — світ книг! Ні, ні! Все буде гаразд. Все буде як слід. А їй не казати, що сталося, самому полагодити все, самому перейти через оцей цідилоч, яких би це не коштувало зусиль, труду, а можливо й здоров'я.

Враз у вікно: стук-стук!

— Боже мій! Вона Вона, Ольга! — З румянцем на щоках, у червоній косинці, з-під якої вибивалось із правого боку пасмо кіс. — Ольга!...

Вона побачила його через вікно. Такі низенькі вікна в їх домі, що сидючи проти вікна за столом, кожному, хто проходить мимо, видно його обличчя.

Ольга кивнула:

— Відчини! Відчини вікно!

Він швидко відстібнув засув, штовхнув раму, і одна половинка розмахнулась аж ударилась об стіну. До Сави на стіл полетів невеличкий пучок білих троянд.

— Не чекав? — промовила вона.

А він раптом прикрив газетою записку тітки — видно було, що записка пішла без відома Ольги — і:

— Не чекав?! Хіба ж можна отак? Чекав! Та ще й як чекав! Заходь. Заходь у кімнату!

— Ні, виходь ти. Зараз підемо до нас. Тіточка варить вареники з вишнями. Розумієш — з ви-и-и-шнями! І меду татко прислав. Вареники з вишнями і з медом і зелений борщ, такий, як ти любиш. А потім поїдемо на

Тетерів. Виходь, зачиняй вікно і виходь. — І вона малесеньку стеблину, що тримала в руках, поклала в рот і відгризла її кусочок.

Нічого робити, треба йти. Зачинив вікно, одягнув піджака, взяв на всякий випадок портфеля і вийшов, зачинивши за собою двері.

Тепер йшли вдвох на Садову до Ольжиної тітки, Евдокії Петрівни. Ольга міцно тримала два пальці його правої руки і говорила-говорила.

— Ну, от і все. Ти зі мною тепер не жартуй, бо я лікар. Розумієш? Лі-кар! Я позавчора одержала від татка телеграму — привітав мене з закінченням курсу. А ти не прислав. Чому ти не прислав? Чому? — І вона жартома, витягнувши губи, робила вигляд, що сердиться. — А знаєш, в той день, як я мала виїздити, до мене в кімнату влетіла ластівка. Розумієш, влетіла, сіла на електричний шнур під самою стелею і: цір-цір-цір... І розумієш, зовсім мене не боїться. Кажуть, що коли влітає ластівка до хати, то буде якесь лихо, але то неправда? А по дорозі, як я йшла до тебе, мене перестріла циганка. І як причепилась: дайте, я вам погадаю, дайте погадаю... Щось із п'ять хвилин вела і все мені щось говорила, аж поки я сіла в трамвай... А знаєш, Федь Прохорчук одружився з Ядзєю. Памятаєш Ядзю, ту, що на лекціях математики завжди пересідала до Дідичука і, залицяючись до нього, списувала завдання в нього. От, бідний Федь! Уявляєш, як вона буде тупати на нього своєю ніжкою... А чого ти такий якийсь, наче тебе обміняли мені? Той самий Савко, тільки очі не ті, задивлені якісь. Чи ти може, як зі мною йдеш, то літаєш, як сказав один поет, в царстві мрій?

Сава похопився.

— Ні, ні, золотко. Я просто трохи втомлений. Вчора довго сидів. Знаєш, я перекладаю на нашу мову „Срібну землю“ Жулавського. Прислало Видавництво „Слово“ замовлення.

— То може тобі треба було відпочити, а я тебе потягла?

— Ні, ні, Олю, дуже добре, що ти мене потягла. Прекрасно! Ти не зважай, що я трохи мовчазний. Я похваляюся, от побачиш! А я ще тебе в цьому одягу не бачив. Чудово!

Ясний прозорий день. Світлі кленові листки, що похитувались, мов зважаючи на свою соняшну теплінь, посипана жовтим квітом з бирочок стежка на бічному тротуарі бульвару, червоні й сині маки, що визирали з загород маленьких будиночків — все-все довкола молоде, свіже, здорове

Йшли, говорили, ділилися враженнями, але Сава і словом не проговорився про свою біду. Просто сказав:

— Я вже не буду працювати в педтехнікумі.

— Чому?

— Не хочу. Мабуть перейду на робітфак.

— Дивись, як тобі виходить.

І все. Знову згадали про середню школу, де вони вчилися разом, про вчителів, що вчили їх тоді й так аж до ганку тігчиного мешкання, що на Садовій вулиці.

11.

Того самого дня, повернувшись пізно додому, Сава застав оповістку: його викликала ККРСІ — Контрольна Комісія Робітничо-Селянської Інспекції. Це було несподівано, бо до цієї установи в справі свого звільнення він не звертався. Але прагнучи скоріше розв'язати справи, він нетерпляче чекав другого дня, на який призначено було йому явитися.

Другого дня в одинадцятій годині перед полуднем він був у ККРСІ і його прийняв заступник голови — високий з квадратною головою і непомірно великими вухами чоловік. Чорна сатинова косоворотка, поверх якої був надітий шкіряний піджак, мали видавати його за робітника, але викохані руки, що в житті не бачили

фізичої праці з довгими пальцями, удовжуваними сірими нігтями, дуже старанно випеченими і виглянцуваними, видавали з нього безперечно якогось інтелігента.

Товариш Зоя, так звали заступника голови ККРСІ, мружив свої товсті білі, як у kota, брови і почав з такого:

— Чим пояснити ваше самовільне залишення праці в педтехнікумі?

Такою поставою питання Сава був, мов його хто обухом по голові вдарив, приголомшений.

— Як то чим пояснити?

— Ну так. Я питаю, чому ви, з яких причин залишили працю в педтехнікумі?

— Я... я... я... — розтягав Сава відповідь, не знаючи, що сказати — я не самовільно залишив працю в педтехнікумі.

— Як то не самовільно? Адже ж в наказі написано, що ви звільнені за власним бажанням!?

Сава вирішив говорити з ним одверто і сказав:

— Мене викликав директор технікуму і заявив, що я за власним бажанням мушу залишити працю.

— Нічого не розумію! А ви що, дитина, що на таке погодилися, раз це було проти вашого бажання?

— Мусів погодитись, бо мені було сказано, що коли я не захочу це виконати тихо і мирно, тоді довкола моєї особи згодом буде створено таку атмосферу, після якої я вже не піду, а полечу з тріском.

— Так було сказано?

— Так було сказано.

— Дивно. Чи не поясните, чим він обґрунтував свою пропозицію, щоб ви залишили працю?

— Так.

— Ну?

Сава переповів розмову з директором і додав, що він користуючись з нагоди перебування в ККРСІ, хотів би знати, яка думка цієї установи, щодо того, як з ним поступили в педтехнікумі.

— Наша думка про ваше звільнення така, — одрубуючи кожне слово, говорив Зоя, — ідіть і працюйте далі. Коли ж хтось буде чинити вам перешкоди, знайдіть знову до нас, а тоді ми його заспокоїмо.

Сава подякував за таке швидке і добре поладження його справи і не йшов, а легів з сходів будинка ККРСІ.

— Яка несподівана і радісна розвязка справи! Яка несподіванка! Ну добре, дуже добре, що він перипетій справи не розказував Ользі. Були б зайві хвилювання, зайві запитання, можливо й сльози... А, виходить, усе гаразд. Завтра він піде в педтехнікум і хоч тепер перерва, заявить про рішення ККРСІ. Певен, що заперечень не буде.

Тепер вся увага Ользі. Двадцять дев'яте липня — от от настане. Подорож до Берездова — скільки у нього справ! Аж тепер звернув увагу, як чепурно була прибрана його кімната, а на столі стояв пахучий букет троянд.

Це все рука Ольги, тієї Ольги, яка в світлі подій останнього дня набрала для нього такого значіння, як ніщо і ніколи в світі.

12

Увечері мали йти в кіно на картину „Ведмеже весілля“. Сава ще вдень купив два квитки, простоявши за ними в черзі біля двох годин.

Він одягнув свій новий сірий костюм, білу з зеленими смужками сорочку під комірць, зав'язав сріблясту з зеленуватими просмиками краватку, довго мочив і пригладжував свого чуба, що все не бажав лягти так, як того вимагав господар і вже збирався замикати двері, як хтось постукав. Не встиг Сава і повернутися як на порозі без запрошення зайти з'явився Кругляк. Він зміряв Саву насмішкватим поглядом з голови до ніг.

— Чи не на побачення ти зібрався часом?

— Саме так, — відповів Сава, — ваша правда. Думаю піти в кіно.

— Але ж не сам?

— Ні.

— Діло молоде, холостяцьке. Що в тебе нового?

Сава розказав про виклик до ККРСІ і висліди з того.

— Дуже добре. Дуже добре. Але не вертайся назад. Переходь в інститут. Навіщо тобі технікум? Я переговорю з директором інституту навіть сьогодні. А втім я вже якось говорив йому про тебе. Не перечить. Тільки хотів би поговорити з тобою особисто.

— Добре, я зайду. Але тепер, вибачайте, поспішаю.

— Йди, йди.

Вони вийшли з кімнати і до Гімназійної йшли разом, а далі розійшлись. Сава пішов просто, а Кругляк завернув на Гоголівську.

На Бердичівській Сава зустрів Ольгу, що йшла йому назустріч. Вони взялися міцно за руки і пішли.

Коли прийшли, людей вже пускали в салю. В тісному натовпі їх майже внесла маса людських тіл. В салі знайшли своє місце, сіли. Згасло світло і вони міцно пригорнувшись одне до одного — плече до плеча, рука в руку — дивилися на драму на екрані і раділи, що такі вони обоє щасливі і що така рівна стежка простелилась в їх житті.

Як мигнув останній кадр і зявилося світло, вони наче прокинулися від казкового сну. Не хотілося вславати, не хотілося йти. Але люди виходили і вони, вставши майже останніми, вийшли з кіна. На вулиці було місячно, тепло і в повітрі лунко відбивались їх кроки на кам'яних плитах тротуару.

Ішли поволі, бо бажали продовжити блаженний стан щирого злиття душ та й поспішати не було куди.

— Олю, чи ти хочеш зараз до хати?

— Ні! А ти?

— І я ні.

— Ну то ходім . . . Ходім, ще побродимо.

Вони звернули на Бердичівську, пройшли ліворуч базару і опинилися в долині, де простягся як хвилястий вуж — Тетерев. На другому березі бовваніли скелі, як велетенські привиди і густий чагарник. А тут, куди вони прийшли, була широка галява, вкрита валунами каменями, що як бики лежали в траві, німі і сірі проти місяця. Ліворуч оддалік на зруйнованих лотоках, рештках старого камяного млина, шуміла, прориваючись вода. Було тепло, тихо, затишно. Тепло йшло з-зовні і від сердець, затишок від околицьної мякої тиші і ніжних теплих, рук одна в одній.

Сиділи на одному із зручних гладеньких каменів. Ольга зняла косинку і дві її товстих коси впали на плечі і лоскотали Саві щоку. Він притиснув їх до свого обличчя, а потім міцно поцілував.

— Знаєш, Олю, що я зараз думаю?

— Ну?

— Що світ той самий тисячу літ і тепер той самий. Що нічого нового нема в світі. Що радощі і страждання одні й ті ж, тільки партнери інші.

— Як то?

— А так. Чи не пригадуєш ти десятки подібних сцен в романах, повістях і оповіданнях? Закохані пари при світлі місяця, ось як ми з тобою. Навіть старий млин, чортяка, і той, як в якомусь романі доповнює декорацію у інтимній пєсі, учасниками якої ми є, я й ти. Чи ж, кажу, не є це те саме, що, можливо, переживали молоді закохані пари сотні літ тому, що їх описували Руссо, Фльобер, Дікенс, Золя і будуть описувати ще ненароджені письменники і поети через сто і тисячу літ після нас?

— Так, маєш рацію. Але мені здається, що вони не так відчували все, як ми.

— Невже?

— Справді.

— Так таки справді?

— Рішуче так, — відповіла Ольга тихо і ніжно, мов подув вітерця, що злегка колихнув їй пасмо кучерявого волосся на скроні. — А пам'ятаєш, як ти ревнував з приводу Василя Величка в школі, коли ми були зовсім малими? Ти другого дня після того, як я пішла з ним в кіно, в школі не дивився на мене. Злий був аж зелений. А на перерві ні за що, ні про що побив Петрика Худоносенка. Я знала, що це ти через мене все, що ти сердитий був на Василя, але Василь старший за тебе і міцніший і тому ти нічого не міг зробити йому, бо він скрутив би тебе, як баби на полі перевесла крутять. І ти побив Худоносенка, так?

— Так. Так було... І міцним поцілунком він замкнув їй уста і вона не могла та й не хотіла далі говорити.

13

Справа призначення Сави Хорошуна на посаду аспіранта і секретаря деканату інституту соціального виховання полагодилася враз. Того року була так звана літня перепідготовка учителів, і Сава одержав на тих курсах працю викладача української літератури. Він ходив щодня на лекції, з захопленням розповідав слухачам про Варлаама й Йосафа, про Кирила Туровського, Феодосія Печерського. Лекції Сави стали популярними в інституті. Слухати їх приходили і з інших відділів. І навіть приходила кілька разів сама Ольга, сідаючи з-заду на останній парті. А він як копач, що денно і нічно розкопує надрі в шуканнях дорогоцінного скарбу, не жаліючи сил пілими вечорами, а іноді й ночами, сидів і перечитував, студював, виписував, нотував факти, імена і події з минулого українського письменства, щоб потім, прийшовши в аудиторію, повести плавну розповідь, пересипану яскравими образами і оздоблену уривками з творів.

— Ми навіть записувати не можемо! Нам слухати хочеться, тільки слухати, а що буде як ви конспеків забажаєте? — говорили Саві у перервах слухачі.

— Нічого, все гаразд. Я певен, що прослухане вами, залишиться назавжди у вашій пам'яті. А крім того, не вірю, щоб прослухавши на лекції частину, ви не забажали в бібліотеці з книг дізнатися про ціле.

А Ольга, як одного разу йшли вони додому після його лекцій, так йому сказала:

— Ти дивись мені, як там якась слухачка закохалась в тебе і відібс тебе у мене, дивись!

— Ні, Олю, не відбс!

— А то чому?

— Бо ти ж винуватиця того, що у мене є охота до праці. Чи ж був би у мене стимул до праці, якби тебе не було? Робив би, але так як усі. Ти, ти мій стимул! Віднині я тебе зватиму не Ольга, а Стимул, Стимула! — з наголосом на „у“ проказав він їй на вухо.

І їх пальці, міцно стиснені і переплетені, робили кроки в такт крокам ніг аж доки не доходили до брунастої хвірточки на Садовій, де Сава пускав Ольгу в тітчину обитель, а сам поспішав додому, де на нього чекали томи книг, які треба було переглянути, продумати, занотувати, щоб завтра вони запалахкотіли перед слухачами всіма барвами мистецької краси і ідейного насичення.

Вдома Саву чекала дуже велика несподіванка. Як підходив до будинку в якому жив, то Леночка, що замітала вулицю проти садиби, покивала пальцем Саві, щоб підійшов.

— Відгадайте, — сказала вона йому, — хто у вас зараз в кімнаті сидить?

— У мене?

— У вас.

— Мабуть хтось із знайомих...

— Ні, ніколи не вгадаєте.

Сава почервонів. — „Може Ольга?“ — подумав. — „Але як?“ Він же тільки що одвів її додому.

Нахилившись близько, Леночка прошепотіла:

— Ваш татко приїхав.

— Батько? Батько приїхав?

— А що, погану новину сказала?

Сава не слухав, що ще говорила Леночка, а швидко пішов до хати. Відчинив двері, і старий маленький чоловічок у великих салдатських чоботях, сірих кортових штанах і в такому ж дуже незграбно пошитому піджачку, з під коміра якого визирала полотняна сорочка, вишита в одну стьожку — сидів коло стола і курив цигарку

Так, то був батько. Він його не бачив девять літ.

Кинувся, обняв, міцно притиснув до грудей, потім за звичаєм ще з дитинства поцілував у праву руку.

— А то ж ви як? Сідайте. От несподіванка!

Батько мовчав, тільки поправляв помяту під час обіймів цигарку. Видно було, що хвилювався і не міг синові слова сказати. Усе ковтав та ковтав повітря, і таке знайоме йому ще з дитинства адамове яблуко, що тепер ще більше стало, ходуном ходило то вверх то вниз. Батько стояв і дивився вниз. Одна рука була спущена додолу, а друга сперта на стіл. І такий він ввесь знайомий і рідний. Ті самі непомірно великі руки з товстими вузлуватими пальцями і зашкарублюю від праці шкірою, і вуса, тепер уже зовсім сиві, спущені вниз як у Куліша, і зафарбовані знизу від цигарок у жовтий колір. І глибокі борозни поперек лоба, і ями на щоках — все все до болю знайоме, рідне, близьке.

Так стояли і дивилися один на одного якусь хвилину дві. А тоді Сава:

— Та сідайте ж, батьку, чого ви стоїте? Боже мій, яка несподіванка!..

— А... а... я тобі часом не буду заважати?

— Ви? Мені? Та як? Та чого?

— А того... Ти ж на службі, а я без права голосу. Ніщо я тепер.

— Ну, це пусте! По-перше, до мене ніхто не ходить, не буде знати... Моя господиня також позбавлена права голосу, а дочка її он вулицю замітає. І я їй скажу, щоб вона нікому не говорила, що ви мій батько. А по-друге, невже я тільки тому, що наслужбі, мушу вас зректися?

Батько затряс руками.

— Не зректися, ні! А так... щоб ніхто не знав. Навіщо тобі амбарас? Ти молодий, тобі треба жити. А мені і так скоро вмирати.

— То все пусте, батьку. Ось сідайте, зараз ми перекусимо. Ви ж з дороги напевне голодні?

І заметушився по хаті, прибираючи від книг стіл і шпурляючи їх то на ліжку, то на вікно, то одсуваючи геть на бік, щоб не заважали.

— Ні, ні, Савку, не клопочись. Я не голодний. Ось тобі мати передала...

І батько пішов у куток, де коло дверей лежала його тобра.

— Чого ж ви її там коло дверей поклали?

Батько мовчки розв'язував, а тоді сказав:

— А хіба їй де місце? Бачиш, яка брудна. Ще в Шепетівці мені якийсь Жид, що смолу віз, геть її вимазав. Хай там лежить.

Батько дістав з торби кільце ковбаси, домашньої з часником і гірчицею та кусник сала, старого, жовтого, пахучого і топкого як масло.

— Ото тримала для тебе мати ще від Великодня. Думала все, що приїдеш. А оце передала. На, сховай. А це хліб свій, на капустианому листку печений; казала, що такий любиш.

Сава взяв буханця, поцілував його і мислями своїми перенісся до неї, що розчиняла, місила і пекла його, матері своїй.

— Як же мати, здорові? Мабуть теж постаріли?

— А... там ще клигає. Скрипить, як немазане колесо. Ще нічого, ходить, порасться.

— Ну, дай їм Боже здоров'я. Хотілося б дуже тепер їх побачити... двір, садок, людей наших...

— Е, нема куди, нема на що дивитися, Савко... То ще тільки ласки, що ще з хати не викидали. А так все вже забрали. Клуню, хліва, комору, все розібрали і вивезли на панський двір до колгоспу. Там набудували довгих як миля будинків і там колгосп. А я, Савку, поїхав до тебе.

— Чекайте, батьку, я зараз.

Він вибіг до сусідів і згодом приніс четвертушку.

— Знаю, що вам кусок хліба в горло не полізе, то ось дістав трохи випити.

Батько подивився на метушню сина, потім глянув на свої руки і повернувся до вікна. В його очах були сльози.

— Не треба, сину, не треба цього. Приїхав я до тебе... — і йому пересікся голос.

— Дуже добре, що приїхали. Мені все не випадало. А тепер ми порадимось, поговоримо...

— Що ж тут радитись. Рада одна: на той світ та й годі...

— Та що ви! Ось сідайте, перекусимо.

Сава вкrojв материного хліба, вломив кілька кусників ковбаси і нарізав кілька кусочків сала. Поклав усе те на тарілку, а тоді в дві чашки налив потрохи горілки і взяв за вушко одної чашки.

— Ну, батьку, знаю, що вдома на Великдень чи на Різдво, чи як бував гість у хаті, ніколи ви не сідали за стіл, щоб було без келишка горілки. То за тим звичаєм і ми з вами випємо тепер потроху і закусимо, а тоді поговоримо.

— Ех, сину, то було колись. А тепер я вже не годен її в рот взяти. Не йде вона мені.

— Та й чого?

— Спротивило все. Одного хотів — побачити тебе. Побачив, а тепер і вмерти можна.

— Киньте про це, батьку. За ваше здоров'я!

І як тоді силював себе, як був Кругляк, так і тепер, лише щоб догодити батькові, випив, поставив чашку і батькову підніс, щоб той випив. Батько взяв її, потримав, і перехилив. Довго тримав у роті, надувши щоки, аж поки вона маленькими ковтками не пройшла. А тоді поставив чашку, взяв кусок хліба, вкусив раз, а решту поклав і міцно затягся цигаркою.

Сава глянув — батько випив половину.

— Не дивись, Савку, не йде. От цигарку то й вночі тепер курю.

Зустріч була сумна. Розмова не клеїлась. Видко батько хотів синові щось важне сказати і не міг, хоч знав що, а син хотів батькові сказати щось приємне і... не знав, що сказати. Так розмова перестрибувала з одного на друге.

А знаєш, у нас на тім тижні в селі Степана Кавку забили.

— Забили? Хто?

— Та свої ж.

— І за віщо?

— За крадіж. Ходив і крав у людей. Ну, заманили його ввечорі до Антона Рохового, накинули на голову рядно, повалили на землю, а потім покладали на живіт дошку і ковальським молотом вдарили по ній кілька разів. А потім пустили. Третього дня й помер.

— Бачите! А такий здоровий був!

— А церкви нашої вже нема. Розібрали на клуб. З паркана зробив собі голова сільради Рогозик хліва й загороду коло хати. Петро Ковалюк, голова колгоспу, був у нас, лазив по горищу, забрав діжку на огірки й виправлену телячу шкіру. Більш нічого там не було. Криницю нашу засипали.

Батько розповідав новини з села, а син слухав. Потім батько вмовк. Мовчав і син. До чарки не запрошував, бо бачив, що вона ні до чого. Бачив ще, що батькові не життя в селі й шукав шляхів, як його врятувати.

А тоді батько перервав мовчанку.

— Я завтра, Савку, поїду назад. Вийду раненько, щоб ніхто не бачив, що я в тебе був. А приїхав я, щоб тебе побачити перед своєю... смертю.

— Та що ви, батьку?

— Так, так, Савку, приїхав побачити тебе перед смертю.

— Та й чого? Ще ж ви не такі старі!

— Так, не такий старий, але непотрібний. Час тепер такий, що я став непотрібний.

— Киньте це, батьку. Ми подумаємо, що робити. Може я вас заберу до себе у місто.

Батько гірко подивився на сина.

— У місто? Нас у місто? Смієшся, Савку, чи що!?

Батько важко дихав.

— Землі, на якій уродився, яку потом своїм поливав, я не кину. На ній я уродився, на ній і умру.

Вже було темно. Сава завісив фіранкою вікно і увімкнув світло. Яскрава електрична лампка різонула батька по очах.

— Ой, як ясно! Аж очі болять! Чи не можна трохи вкрутити?

— Ні, не можна. Але я зараз завішу.

Батьку приставив долоню до чола й так сидів, а Сава вирвав лист темно-синього паперу з обкладинок зошита, став на стілець і почав обгортати лампку тим папером.

Хтось постукав у двері. Не встиг Сава зіскочити з стільця, як двері відчинились і на порозі з'явився Кругляк. Він глянув на старого і не впізнав його, а потім придивився і вигукнув:

— Петро Васильович! Кого я бачу!?! Дай Боже здоров'я!

Батько встав, а Кругляк зловив його за руку і міцно тряс.

— Нарешті ви до нас завітали! Дуже добре. Ну, Савко, з тебе могорич!

Він глянув на стіл.

— Так, є! Заради такого гостя чарка мусить бути. Але я на одну хвилину до тебе, Савку. А ви, Петре Васильовичу, ще тут побудете з пару днів, ми з вами ще побачимось.

Старий Хорошун нічого не відповів. А Кругляк вів далі:

— От що, Савку, трапляються добрі чоботи купити і не дорого — триста карбованців. Справжній хром. На мене трохи тісні, а для тебе будуть якраз. Хочеш? Коли не маєш грошей — я позичу, потім розрахуємось. Я оце й зайшов до тебе, щоб не випустити з рук.

— Ні, дякую. Вже літ з десять, як чобіт не ношу, тільки черевики. Дякую.

— То, значить, не хочеш?

— Ні, дякую. Тепер літо.

— То на зиму заховаєш!

— Ні, не треба. Обійдусь якимось. Дякую.

— Ну, то як хочеш. Я піду, бо чоловік там мене чекає. Якже ви, Петре Васильовичу, поживаєте? Ех, ніколи не забуду, як гостював у вас у дев'ятнадцятому... Бувайте тим часом. Ще до вас зайду, а тепер поспішаю. Бувайте!

І він вийшов.

Син і батько дивилися один на одного.

— Що то він, товариш твій? — спитав батько.

— Який там товариш?! Приходить іноді за старим знайомством ще з вами.

— А його ж не розкуркулили? Він, здається, дворянин якийсь, офіцер?

— Ні, тримається.

— Дивно...

Сава стелив постелю батькові на ліжку, а собі робив постіль на стільцях. Довго батько не згоджувався лягати на ліжку, але таки нарешті здав. Коли загасили світло, батько ще довго розказував синові, як то змінилося за той час село. Говорив, аж поки Сава не заснув. Коли вночі прокинувся, батько сидів на ліжку і в темряві курив.

— Що ви, батьку, не спите?

— О, то я таки тебе збудив. Спи, спи. Я вже кинув. Батько гасив пальцями цигарку і лягав у ліжко.

— Та ви мене не розбудили, я сам прокинувся. Куріть! Вам мабуть не спиться?

— Е, так... наче б ні. Ти на мене не зважай. Спи. І Сава знову заснув.

Вранці, коли прокинувся, батько вже був готовий. Він увязував свою торбину і чекав, щоб син встав, аби з ним попрощатися.

— Та побудьте ще хоч з день, батьку.

— Не можу, Савку, не можу.

— Та й чому?

— А так. Побачив тебе та й годі. Додому треба.

— А я... — хотів щось сказати Сава, але запинувся. — А я хотів вам, батьку, показати... щоб ви побачили мою наречену.

— Женитися думаєш?

— Так, думаю.

— З Богом. Благословлю тебе на цю дорогу. Ти хлопець розумний, казна кого не візьмеш. З Богом. І матері перекажу, щоб благословила.

— Але ж ви б подивилися...

— Не можу, не затримуй. Гірше мені зробиш, як будеш затримувати. Додому мені пора.

Бачив, що батько твердо вирішив іти — більше не настоював. Він встав і почав швидко одягатися. А батько одягнув свого полотняного плащика, узяв у руки кашкета, під пахву торбину і говорив:

— Ну, сину, будь здоров. Прости мені, як тобі щось злого вчинив, бо більше ми мабуть не побачимось.

— Ну що ви, батьку, все своє та своє!

— Так чує моя душа. Не гнівайся на мене, працюю, бо ти у мене розумний. Як би інший час — пішов би ти далеко. А так — Бог його знає, що воно буде далі.

Сава взяв гребінця, щоб причесатися, і в цю мить батько підійшов до нього, обняв його, поцілував в одну щоку, в другу, а потім в лоб.

— Бувай здоров, сину, буду йти.

— Чекайте, батьку, і я з вами.

— Не треба, сину, я сам...

— Ні, ні. Я теж піду з вами.

Вийшли разом. Дорогою батько знову розповідає новини з села.

— Отут бач плотів не порозбирали. А в нас, щоб тобі на сміх де пліт. Од хати до хати можна мяча котити? Ніде не зачепиться.

— І коло нашої хати нема плота?

— Вже й сліду нема, де був той пліт. Як жене кождь госпний пастух корови в поле, то так і бродять по під вікнами та боки чухають об стіни.

Ішли далі.

— Люди і садки мають тут.

— А в нас?

— Та де там садки! На дрова все порубали і спалили. Памятаєш Ларінову грушу, що два корці грушок щороку давала?

— Памятаю. І я, як був малим, не раз з неї грушки рвав.

— Ну то нема її тепер і сліду, де росла. Зрубав син його Петро і до останньої гілячки спалив. І Петро Олійник свого садка вирубав і Берулінового садка вирубали, і всі тополи коло церкви, як корова язиком злизала, і в яру, щоб тобі хоч одна деревина лишилася — а тут, бач є, не те, що в селі!

І вже були на залізничній станції. Син взяв батькові квитка і вони ще раз міцно поцілувалися. Батько пішов за штахетики, де на коліях стояв потяг, і увійшов у вагон. Але поки потяг не рушив, син все стояв, сподіваючись, що у вікні ще його побачить. Але батько не визирав. Нарешті паротяг свиснув і почав смикати вагони. Вони мляво рушили і покотились.

А Сава стояв і дивився на слід по якому поїхав додому його батько.

* * *

Усі найближчі дні Сава мав багато праці і не міг зайти до Ольги. Лише у вільний, так званий вихідний день, що припав аж на третій після останніх відвідин кіна, він зайшов. Ольга так само нікуди не виходила всі ці дні. Вона допомагала в господарстві тітці Катерині Петрівній, яка на прохання Ольги взялася вишивати для Сави сорочку.

Сава прийшов зранку, в годині десятій. Всі були, як звичайно за працею: Катерина Петрівна вишивала, Ольга готувала обід, а Улас Уласович, тітчин чоловік, стругав держака до заступа. Прибулому Саві теж знайшлася робота: він мусів вигострити Ользі ножа, що тупий ніяк не кришив зелені до обіду. Сава зняв піджака і примостившись коло Ольги на ослінчику поплював бруска і поволі гострив на ньому ножа.

Вони розмовляли.

— Знаєш, Олю, цими днями був у мене мій батько.

— Що ти кажеш? Коли?

— Три дні тому.

— Чом же ти мені не сказав?

— Не було часу. Він одного дня увечорі прийшов, а другого дня вранці пішов.

— Чого ж так скоро?

— Я не знаю чому. Батько був розгублений, подразнений і на всі мої умовляння лишитись хоч на один день — відповідав „ні“ й виїхав.

— Ти подумай! Чого ж би це?

— Не знаю. Але я йому сказав про тебе і що ми...
женимось.

— Ну й що?

— Сказав: „благословляю тебе й матері перекажу,
щоб поблагословила“...

— Так і сказав?

— Так і сказав.

В Ольги почервоніли кіньчики вух. Вона взяла з рук Сави вигостреного ножа, щоб кришити зелень і в ту ж мить той ніж якось підвернувся і вона врізала вказівного пальця на лівій руці. Цятками на розрізаному місці виступила кров. Сава побіг до Катерини Петрівни і попросив чимсь перевязати Ольжиного пальця. Тітка відрізала смужку перкалевого полотна і дала Саві. Перевязував пальця нареченій, а потім цілував його і приказував:

— До весілля, як кажуть, заживе!

Бурячкова кров проступила крізь шматку і Ольга, показуючи на неї, говорила:

— Хіба може педагог лікувати лікаря? Ні. Не слухає кров, біжить.

І відставивши того пальця, рештою чотирма притримувала буряка і, кришачи його, говорила далі:

— Я на тебе серджусь, що не прийшов по мене в той самий вечір. Мусів же він побачити, хто я і яка я. От візьму тепер і на зло тобі поїду сама у Берездів, а тебе не візьму. Не хотів мене показати твосму батькові, не покажу тебе і свосму.

— Наче б твій батько мене не знає. І не бери. Я тоді закінчу роботу на курсах і приїду сам.

— А ти вже й зрадів, що будеш мати нагоду закінчити роботу! От на зло поїдеш разом зі мною і не закінчиш роботи. Щоб не був такий...

— Який?

— Такий.

Цілий день Сава й Ольга працювали в тітчиному господарстві. А як стемніло і повечеряли, обоє вийшли на двір. Пройшлись до хвіртки, стали.

— Ідеш? — питала Ольга.

— Треба йти. Я ще не готовий до завтрішніх лекцій.

— Будеш сидіти і ще працювати?

— Буду.

— Тоді, виходить, я забрала у тебе потрібний тобі час?

— Ні, ти його в мене не брала, я сам тобі його дав.

— Чому?

— Бо він у мене був зайвий.

— Але ж ти кажеш, що до лекцій не готовий?

— Лекції завжди готую увечорі. Дивись, зірка летить, бачиш? О, вже нема.

— Бачила, бачила.

Ще кілька хвилин говорили, а далі Сава поцілував кожен пальчик на обох Ольжиних руках, а хворого перевязаного аж тричі й пообіцяв завтра після лекцій прийти допомогти Ользі на тітчиному городі, а потім вони вдвох будуть читати його переклад „Землі“ Жулавського.

14.

Вранці другого дня в коридорі інституту було незвичайне пошвавлення. Збуджені лица, тривожний шепіт, таємничі погляди, а коло дошки об'яв великий натовп слухачів: одні читають, відходять, другі підходять, читають і так без кінця. Надходила година дев'ята.

Сава Хоросун, хоч і пізно ліг, готуючись до лекцій, але рано встав. Умився, одягнувся, прибрал на столі, випив чашку чаю і пішов на першу лекцію. Як проходив двором інституту, бачив косі погляди і тихий шепіт пар, що прогулювалися між рядами густолистих кленів.

„Чого вони на мене так косо поглядають? — подумав Сава. — Може у мене щось із одягом негаразд?“ — Аж

озирнувся на всі боки, оглядаючи себе. — „Ні, здається, все в порядку“.

Як ішов коридором, то не спостеріг жадного радісно-привітного обличчя, які раніш завжди його зустрічали. Чомусь дехто навіть голову одвертав, щоб не привітатися з ним. Дивно. Наставлене на всякі несподіванки його шосте чуття зразу йому підказало, що з ним щось негаразд. Але, коли проходив повз дошку обяв адміністрації і побачив, як дехто аж навшпиньки ставав, щоб щось прочитати, то й собі підійшов.

Враз перед ним всі розступились і за якусь мить геть усі зникли. А коло дошки лишився тільки він один.

На дощі висів свіжонаклеєний наказ:

„Викладача інституту і педагогічних курсів Хорошуна Саву Петровича за приховання свого минулого і клясово-вороже походження з цього числа звільнити з роботи в інституті без права працювати в ділянці освіти й виховання“.

Так ось чому обминали його й косо поглядали! Так ось де причина такої поведінки його слухачів!

Повернувся і не знав, куди йти: чи до лекторської, чи додому? Але ж додому було б якось передчасно. Ні, він зайде до директора і запитає, в чім річ, хоч і так догадувався, де причина.

На порозі канцелярії інституту, з якої був хід до кабінету ректора, він зустрів секретаря інституту.

— О, добре, що я вас зустрів. Ви, звичайно, читали наказ, вивішений на дощі обяв?

— Так, читав. Я власне в цій справі хотів поговорити з ректором.

— На жаль, його зараз нема. Але, як він відходив, то просив передати вам, що копію наказу можете отримати в канцелярії, а що до іншого, то він не має про що з вами говорити. Ага, ще дзвонили телефоном, не знаю звідки,

і просили передати вам, щоб ви зателефонували... зараз я вам дам номер телефону, куди вам треба зателефонувати...

Він повернувся, підійшов до свого стола і, глянувши на листок перекладного календаря, сказав:

— Число телефону: 3-32.

— Добре. Тоді попрошу копію наказу зараз мені дати.

— Гарзд.

За кілька хвилин копія Саві була вручена. Він виходив з інститутського двору і відчував, як образа стискувала йому груди.

— За що? За що це знущання?

І він пішов до ККРСІ. Пішов заявити, поскаржитись, вилити образу і біль. Йому сказали подзвонити телефоном 3-32, добре, він це зробить потім. А зараз у ККРСІ, як йому було сказано, на випадок, коли б із ним знову щось трапилось.

Увійшовши до будинку цієї установи і підіймаючись по сходах відчув, як стало йому зразу легко й приємно. Ці сходи навівали йому спогад про недавнє приємне рішення...

Знову ті самі двері. Постукав, увійшов. Просто був стіл, накритий червоним сукном з чорнильною плямою, що скидалась на мохнату кінську голову. За ним нікого не було. Але збоку був маленький столик і за ним сиділа особа, яку Сава через чоловічу зачіску, Їмнастьорку і грубе не-жіноче обличчя прийняв було за мужчину. Особа друкувала на машинці і Сава звернувся до неї.

— Чи можу я бачити товариша Зою?

Мужчиноподібна жінка (виявилось, що це була жінка) крізь зуби процідила:

— Товариш Зоя на засіданні.

— А коли буде вільний?

— Не знаю, за години дві-три. А ви в якій справі? Сава коротко переповів і назвав своє прізвище. Вона

встала, по чоловічому провела правою долонею од чола до потилиці, дістала з кишені папіросницю, взяла цигарку, закурила і твердим струмком пустила дим вниз, а тоді спльовуючи з кінчика язика тютюн пішла до виходу.

— Ходить зі мною, — так само крізь зуби процідила вона.

Сава пішов. На коридорі вона знову промовила:

— Почекайте тут.

Сава кивнув головою. Не подобався йому цей гібрид советських установ. Але нічого не вдієш.

Мимо нього бігали з заклопотаним виглядом туди й сюди люди. А він, заклавши руки за спину і притримуючи там капелюха і портфеля, стояв біля стінки і чекав.

Минуло кілька хвилин і з коридорного закруту виринула вона і наче в пустий простір, ідучи, говорила:

— Товариш Зоя сказав, що у вашій справі все ясно. Вас звільнено на законній підставі і він не має про що з вами говорити.

— Не має про що говорити? . . . — аж перепитав Сава.

— Так.

І вже відчинила двері, щоб зайти до кімнати.

— А скажіть, від вас можна потелефонувати в одну установу? — поспішно запитав він її, коли вона переступила поріг кімнати.

— Ні. Внизу праворуч загальна канцелярія, звідти і телефонуйте.

Поволі пішов униз. Знайшов загальну канцелярію. Вкликав 3-32.

Чоловічий голос запитав, хто дзвонить. Він назвав своє прізвище. І у відповідь твердо:

— Зайдіть о 8-й годині вечора на Миколаївську 22 і попросіть, щоб вас пропустили до товариша Боброва.

— Миколаївська вулиця 22, до товариша Боброва? — перепитав.

— Так, — була коротка відповідь.

Поклав рурку. Виходив як очманілий. „Миколаївська вулиця... Миколаївська вулиця... Хто б це там міг бути? Ааа! Невже ж це туди? Не може бути! Ні, він зараз перевірить...“

І широкими кроками пішов у напрямку Миколаївської, щоб пересвідчитись, чи це та установа, яка йому прийшла на думку.

За кілька хвилин він уже завертав на ту вулицю. Перший будинок від рогу був під числом 16, значить це мусів бути четвертий від нього. Ще кілька кроків і побачив високого дощаного паркана, обснованого колючим дротом. Ще кілька кроків — і широка розкрита брама, а біля неї два військових з гвинтівками і збоку червона таблиця.

„Так ось куди викликають!...“

Повернув на другу сторону тротуару і швидкими кроками — геть!

Ішов і все, все довкола здавалося йому непотрібним, зайвим, байдужим.

...Справді, навіщо і куди він зараз йде? Навіщо він несе в руках портфеля? Навіщо ось сонце припікає йому в потилицю? Десь би отак сісти, лягти і... розчинитись у повітрі, щоб не існувати, не дихати, не стискати зубів до болю в скронях, не відчувати вогких рук, тісного комірця на шиї... нічого, нічого. Таке все непотрібне! А чи ж усе? А Ольга? Вона встала в його уяві, але на одну мить, а потім знову зникла... Так, він знає. Він прийде до товариша Боброва, почнеться допит його: хто він, а що, а як. Історія з батьками, ну, а потому може й замкнуть... .

Додому нема бажання йти. До Ольги в жадному випадку. Поки не вяснить свого становища — піде геть, де нема живої душі, а тоді видно буде.

Звернув ліворуч і пішов бульваром вниз до Тетерева. Там перейшов стежечкою між городами і вийшов просто на беріг. Нікого ніде довкола і він сів на камені, що й тут

були розкидані. Сів, глянув на годинник — рівно одинадцять. Сонце, що й досі переливалося в колосистих смужках потойбічного берега, заховалося за хмари й ті ниви раптом почорніли. Загуло десь далеко, наче сотні коней пробігли по полю, встеленому бляшаним килимом.

„Буде дощ“ — подумав Сава.

Дихнув вітер, раз другий. І велика крапля впала йому на руку, а потім на щоку. Він сидів і не звертав на те жадної уваги. Навпаки, почав стежити за комахою, що швидко пробігла по його руці і штанях, скотилася на камінь і по камені подріботіла вниз і зникла з поля його овиду.

Дощ пішов сильніший. По камені, на якому він сидів, тріскали краплі, розстрілювались на бризки й ті бризки суцільним потоком пливли вниз.

Сава не вставав. Підгорнувши портфеля собі під ноги, він сидів, нагнувши голову і шукав очима комах, спостерігаючи, як вони реагують на дощ. Але комахи всі поховалися, лише на жовтому чопикові згорнутої ромашки домакала жовтогруда мохната бджілка, цупко тримаючись на розгойданому в різні сторони стовбурикові.

„І невже вона отак загине? Чому вона не врятувалась? Адже ж інші встигли втекти?“

Він відчув, як піджак його костюма вже промок і за комір краплі текли йому просто під сорочку.

„Так як отій бджолі, — подумав він. — Але бджілку я зараз врятую“. Він встав і простягнув руку до того стовбурика, на якому вона стриміла. Він хотів зірвати його, але подумав: „Я її струшу в траву, як буду рвати“. Він засунув руку в кишеню, дістав наказ про своє звільнення, розірвав його на дві частини. Під полою з однієї частини зробив човника і нагнувшись над бджілкою так, що тілом своїм накрив невеличку галяву від дощу, почав поволі згортати бджолу кусником паперу на той човник. Але бджола не відривалася, вона так цупко трималася вершків квітки, мов приросла до них.

„В такім разі нема що, треба лишити. Буду одривати — крила попсою, чи лапки поламаю і ще шкоди нароблю. Не треба. Раз вона так міцно тримається, то по дощеві вона обсохне, зніметься на свої крила і прилетить додому“.

Він хотів сісти, але місце, що було сухе під ним, за цю хвилину, як він стояв над квіткою, геть було мокре і навіть у тім виступі, що на ньому зручно було сидіти, була маленька баюрка. Тоді вирішив стояти. По щоках текли струмки, бо капелюха разом з портфелем він тримав чомусь у руці.

Ніде жадної живої душі. Два кусники паперу, розірвані залишки наказу про звільнення, лежали тут же на траві і фіялковий атрамент, розмокнувши, засинив увесь папір. Сава поступився і притоптав їх. Стояв далі, підставивши лице скісним стрілам дощу і дивився на рядок телеграфних стовбів, що простягалися над залізницею і зникали за горбом.

„А що, як я спробую зараз пройти в отой лісок? — вдивлявся він у темніючу даль окутаних дощем дерев. — Там не буду мокнути і між деревами мені легше думатиметься“.

І вгрузаючи в розкислий чернозем, поволі почвалав у напрямку ліска. Іти було дуже важко, бо то було якесь розоране торік поле, геть вкрите споришем. Ноги грузли, мнучи той спориш і одриваючись тяглася за черевиками руда глейкувата земля, що поробила взуття таким важким як колоди. Але він не зважав, а все йшов і йшов.

„Мені хочеться тепер у лісок. Я хочу в лісок, — говорив він собі. — Там мусить бути затишно й приємно“.

І подорож у лісок тривала, здається, вічність.

15.

Було за чверть вісім, як він підходив до білого будинку на Миколаївській вулиці. Коли підійшов, то вартувий запитав його — до кого він. Сава відповів. Запитав

його прізвище — Сава сказав. Тоді один з вартових пішов до середини, а за хвилину вийшов і сказав до Сави: — Ходім.

Пішли довгими коридорами й опинилися перед дверима з числом 22. Провожатий постукав і звідти пролунав голос: „Можна“. Прочинив двері й пропустив Саву до кімнати, зачинивши за ним двері.

Перед Савою за столом сидів чорний чубатий в гімнастюрці з малиновими петлицями урядовець. Він кивнув головою на Савине привітання і рукою махнув, що той може сідати проти нього на стілець. Сава сів. Урядовець писав.

Кімната була мала, продовгаста. Просто було вікно, заготоване дрібною сіткою. Праворуч панорама заводу, ліворуч мапа ССРСР. Оце й усе.

Нарешті урядовець поклав олівця й підвів очі на Саву.

— Це ви будете Сава Хорошун?

— Так, я.

— Що там сталося у вас в інституті?

— Мене зняли з роботи.

— Коли?

— Сьогодні вранці.

— Не знаєте з яких причин?

— В наказі написано — за приховання минулого і ще щось, я вже не памятаю.

— Ах, так! І що ж ви на це?

— Що ж я...

— Ви невдоволений?

— Ясно, що ні.

— І куди ви думаєте скаржитись?

— Не знаю. Заходив сьогодні в ККРСІ, там сказали, що звільнено на законній підставі.

— Бачите... А як ви думаєте? Хто це міг вам так попсувати кар'єру?

— Не знаю.

— Не знаєте? Так, так...

Він пильно дивився на Саву, наче вивчаючи кожну риску на його обличчі.

— Моє прізвище Бобров, запам'ятайте. Я хочу, щоб ми з вами були добре знайомі. Що це у вас вигляд такий помятий? Може ви голодний?

— Ні, дякую. Не голодний. А це я в день трохи змок.

— Ага, ну так... В вашому теперішньому становищі я опинитися не хотів би. Молода, здібна людина, мабуть і наречену має гарну, і раптом — покидок суспільства! Дурне становище!

Він зробив коротку павзу. Закурив цигарку.

— ... А проте не таке вже й безвихідне, як здається на перший погляд. Зовсім ні.

— Як то? Можна щось змінити?

— Ясно, що можна. Важко, але можна. Скажіть, ви тут добре знайомі з педагогами, науковцями й узагалі інтелігенцією?

— Так, більш-менш.

Він знову пильно дивився на його обличчя...

— А що, якби ви стали нашим постійним співробітником?

— Як то? Не розумію. Я у війську ніколи не був. Потім я не знаю цієї праці...

— Ні, ні! Не сидіти за столом, як ось я в нашій установі, ні. А... бути, скажімо, знову викладачем інституту, але разом із тим працювати для нас.

— Для вас?

— Так, для нас.

Сава мовчав.

— Справу вашого звільнення ми, звичайно, полагодимо. Все буде, як було. Що ви на це скажете?

Сава не знав, що йому на це відповісти. Він зрозумів, що мова йде про щось непомірно брудне, низьке і підле, і він промовив:

— Я не знаю, в чому та робота буде полягати? Чи зможу я її виконувати.

— А це ми вам пояснимо. Виконувати її ви зможете, справ непосильних ми вам не доручимо.

В цей час відчинилися двері й увійшов ще один урядовець у такому ж військовому одязі. Він глянув на Саву і запитав Боброва:

— Хто це? Може Хорошун?

— Так, це Хорошун.

— Здоров, Хорошун. Моє прізвище — Берман. Будемо знайомі.

Він подав руку Саві, а потім поплескав по плечу.

— Ти дивись, який хороший парень! А я й не знав! Ну, так що, Хорошун, будемо працювати? — і він перебрав ініціативу розмови з Савою у Боброва. — Ти, — продовжував Берман — я тебе знаю! О, ти можеш! У тебе диявольська енергія. Ти можеш всіх заткнути за пояс. О, ти... Ну, то згоджується працювати у нас? — звернувся він до Боброва.

— Та ось ще не сказав певно. Наче б вагається.

— Вагається? А чого ж йому в його становищу вагатися? Та він же тепер пропаща людина! Йому тепер або в Тетерев головою, або вірвовку на шию і до праотців у гості!

Сава відчув потребу разом обидвом їм плюнути в вічі. Щось підкотило йому до горла і він майже викрикнув:

— Я можу бути викладачем! Я для цього вчився! Цю роботу можу виконувати! Іншої роботи я не вмю і не буду робити!

— Замовчи ти, контрреволюційна гнидо, бо ми з тебе мокре місце зробимо! — крикнув Берман. А тоді до Боброва: — Що ти з ним панькаєшся! Зараз же за хвіст і за ґрати! А там він навчиться всього! Я ще з ним тут воловодився б!...

Він встав рвучко і мов куля вилетів з кімнати. Лишилися Сава й Бобров.

— Я думаю, Саво Петровичу, — продовжував спокійно й лагідно Бобров, — що вам відкидати нашу пропозицію аж ніяк не випадає. Ну, подумайте добре, хто ви тепер? Ніщо. Один шлях у вас — це кінчати самогубством, якщо ще не поступлять до нас докази і ми вас не заарештуємо. А так ви знову працюєте. Наказ той буде, звичайно, анульовано.

— Але ж мене скомпромітовано! На мене таке там написано, що я не можу назад повернутися!

— Дрібниця. Все дрібниця. Революція може кинути людину в провалля і знову піднести її на високості. Все це дрібниця. Головне характер, розуміння моменту і... і це навіть для певних завдань добре. Тепер до вас контрреволюція може липнути як мухи до меду. А вам саме цього й треба.

— Як то?

— А так. Вони до вас, а ви до нас. Таким чином ви виконуєте свій довг перед пролетарською державою і змиваєте з себе пляму, яка на вас лежить.

— Та яка ж на мені лежить пляма?

— Ви знаєте ліпше нас, яка... Чому прикидаєтесь дитиною? Сюди невинних людей не кличуть. Але ми, знаючи ваші здібності, хочемо вам допомогти стати знову в лави чесних працівників. Отже коротко: за пару днів до вас прийде людина і скаже вам, що вона від мене. А ви будете тій людині подавати всі інформації, що будуть нас цікавити. Постарайтесь увійти в зв'язок з Лонською, з Гостосовом, Гуковим, Абрамовичем. Вони охоче з вами будуть відверті, бо ви жертва, на їх думку, жертва жорстокої совєтської дійсності. „Жертва вечірня Європи“, як любить казати Гостосов. У нас нема сумніву, що названа мною група діє конспіративно й організовано в цілях повалення радянської влади. Добудьте конкретні плани і передайте нам. Це була б ваша робота на перший раз для пролетарської держави. Що стосується вашої роботи за

професією, то за вашим бажанням за місяць ви будете працювати там, де ви захочете — в інституті, в педтехнікумі, в сільсько-господарському інституті — де б ви забажали. Але спочатку робота для нас. Треба це заслужити. Все. Тепер ідіть додому і відпочивайте. Що ви були тут і що з вами тут говорилося ви, звичайно, нікому, навіть вашій нареченій, не повинні казати. Інакше ви, як наш працівник, себе дезавуєте й усе це мусіло б тоді скінчитися найгірше для вас. Ми змушені були б тоді вас знищити. А це, думаю, для вас не вигідно. Підпишіть оце — і він подав Саві смужку паперу, на якому вже було надруковано:

„Зобов'язання. Оцим зобов'язуюся нікому і ніколи не розповідати про відвідини й зміст говореного в вищепоіменованій установі. — Підпис“.

Сава розписався і встав.

— Що ж мені тепер робити?

— Нічого. Ідіть і відпочивайте. До вас прийдуть і скажуть вам, що вам робити. — І він подав Саві руку.

Ішов вулицею й думав:

„Куди я попав? Куди я попав і що вони хотять зі мною зробити?..“

* * *

До вечора бродив урвищами понад Тетеровом. А як почало смеркати, пішов додому. Не запалюючи світла, знайшов у шафі кусень материного хліба, взяв його в жменю і потихеньку, щоб не наробити гуркоту, намацавши ліжку, ліг. Ліг і жував хліб. Був він йому зовсім без смаку, але почував, що треба зісти, бо від ранку він ще й різки в роті не мав. Вулицею проїздили авта і світло від фар відбивалося на вікні і рівними прямокутниками ходило по протилежній стіні — то зправа наліво, то зліва направо. Він стежив за цим світляним стовбом і жував хліб. Там десь на столі лежав недочитаний Луціян, пере-

клад Жулавського, зошит з віршами, любимі книги, але тепер усе те Саві було байдуже, далеке і зовсім непотрібне.

— Що робити? Що робити? — гніздилося у його голові. — Тікати? Але як? Куди? Шукати правди? А де?

У вікно хтось тихенько постукав — раз, другий, третій. Сава не обізвався і не подав виду, що вдома. Тоді почувлися кроки в напрямку до дверей і стихли.

— Хто б то — подумав Сава. — Байдуже, хто б не був — йому не до гостей. Навіть Ольгу в такому стані не бажав би бачити. Нікого, нікого . . . Згадавши, що він ще не попередив сусідів, щоб нікого не впускали в хату до нього, він потихенько встав і пішов до вітальні, звідки пробивалась крізь щілину в дверях смужка світла. Відчинив і — коло дверей побачив Кругляка, що сидів у кріслі. Він повернув голову на скрип дверей і промовив:

— Бачите, а ви вдома!

Сава хотів повернути назад, але було вже пізно. Кругляк встав і пішов за ним, а тоді зайшов сам до кімнати і увімкнув світло.

— Ти що, спав? — спитав він Саву.

— Трохи відпочивав.

— А я думав, що ти ще не вернувся і вирішив тебе почекати. Що ти робиш?

— Нічого, — промовив Сава, усім серцем бажаючи, щоб той відвідувач десь провалився в одну мить. Але відвідувач не провалювався, а навпаки, простягнув ноги і витягнувши халяви у нових чоботях, що були на ньому, промовив:

— Дивись, не хотів купити, тепер шкодує. Триста карбованців. Хром і за останньою модою.

Сава не дивився.

— Ти що, сердишся на мене, що я до тебе не зайшов?

— Ні, мене трохи голова болить, кепсько себе почувую.

— А, тільки це? Ну, нічого. Це мине, Сава Петровичу, а я хотів з тобою де об чім поговорити.

— А може іншим разом?

— Тільки кілька слів і я зараз піду.

— Ну, що таке?

— Я звичайно, читав наказ, що тебе звільнили з інституту, але ти не надавай йому значіння. Скоро мусить бути відповідь від Горкого і тоді тебе відновлять, от побачиш. Тільки ти не будь сонєю і не спи, а добивайся. Ходи і добивайся, подавай заяви, одним словом роби шум. Це мабуть якийсь сучий син бачив, що до тебе приїхав батько і наябедив. Але ти цьому не давай значіння. Мене, братику, двадцять разів звільняли, але я не тратив надії. Не трать і ти. Все мине. Треба боротися. Я до тебе зайду ще завтра. А тепер бувай. Може в тебе грошей нема? То я тобі позичу. Будеш працювати — віддаси, дрібниця.

— Ні, дякую, не треба, у мене є.

— Тоді я пішов. Я зайду до тебе завтра.

— Ні, ні! Не заходьте, я завтра не буду вдома.

— А де ж ти будеш?

— Виїду з міста на пару днів.

— А куди?

— Та до знайомих, не важно, куди.

— Ну то добре. Я зайду, як повернешся. Бувай. Відпочивай. Вибач, що потурбував.

— Пусте, будь ласка.

І він вийшов. Сава замкнув двері за ним, зайшов до сусідів і попросив їх, що коли хтось буде його питати, то щоб казали, що його нема вдома і що він не скоро повернеться.

— А то чому? — запитала стара Катерина Іванівна.

— Трохи голова болить, — сказав Сава. — І взагалі маю багато роботи, і не хочу, щоб мені заваджали.

І, повернувшись до кімнати, вимкнув світло і знеможено ліг у ліжку, не роздягаючись і не стелючи собі постелі.

16

Цілий тиждень, мов борсук у норі, сидів у своїй кімнаті Сава і нікуди не виходив. За цей час два рази була Ольга, кілька разів Кругляк і ще хтось стукав і питав у сусідів Саву Хорошуна, але сусіди відповідали, що його нема дома, а завішена у тому самому положенні всі дні фіранка і закрите вікно підтверджували, що його дійсно вдома нема. Нарешті, коли на його особливу поведінку звернули і господарі дому і раз-по-раз почали питати, що з ним і умовляти його, щоб він не губив себе, що він ще молодий, а що на його вроду знайдеться і така, що припаде йому до серця — (думалося, що то від нещасливого кохання так гине людина) — то він вирішив, нарешті, змінити цих чотири стінки і вибратися десь геть з міста.

Одного ранку — це було як раз у вихідний день — Сава зібрався йти. Він взяв на руку пальто, загорнув у газету пару книг, вдаючи, що йде на прогулянку і пішов. Тільки він одійшов від дому кілька кроків, як його наздогнали двоє цивільних осіб у зелених плащах. Один присадкуватий червонопикий з білим шрамом на щоці, схожим на волохатий корінь рослини з жилками в усі боки, а другий високий з чудернацьким обличчям, на якому все — очі, ніс і губи пересунулися догори, а внизу стирчало підборіддя, як добра половина продовгастої паляниці.

Вони запитали, як його прізвище. Сава назвав себе.

— Просимо йти за нами, — сказав шрамуватий. Сава пильно подивився на нього і побачив, що з-за коміра його пальта визирає військовий комірець з відзнаками.

— Ви хто такі, — запитав він.

— А яке це для тебе має значіння? — запитав той самий у свою чергу.

— Хочу знати з ким маю справу.

— А ось заведем, то побачиш з ким маєш справу.

Мовчки пішли. Подорож тривала недовго і для Сави було ясно, що його ведуть на Миколаївську вулицю.

В білому домі на Миколаївській його відразу віддали іншим двом, а ті повели його довгими сходами вниз, далі наказали стати. Ще підійшло два, наказали викласти все з кешень, забрали книги, а тоді ще обшукали всі кешені й наказали йти. Зробив кілька кроків і перед ним відчинилися залізні двері. Увійшов. Два дерев'яні тапчани, сірі олив'яного кольору стіни і високо під стелею маленьке загратоване вікно. Це була нова оселя Сави Хорошуна.

* * *

Уже у віконці вгорі стемніло, а камера освітілась темною лампою, що високо під стелею була також загратована, як кляцнув у дверях ключ, відчинив їх, а тоді появилася на порозі не то військовий, не то цивільний низенький у гімнастюрці і широкому галіфе, вовняних панчохах і м'яких пантофлях і наказав Саві виходити. Той вийшов. Тоді його перебрав інший і повів по сходах наверх і привів нарешті перед кімнату, де на дверях була знайома йому цифра 22. Постукав, відчинив, впустив і зачинив за ним двері.

Перед Савою були його старі знайомі — Бобров і Берман. Один сидів за столом з цигаркою в зубах, а другий заклавши руки в кишені, проходжувався по кімнаті.

Саві не запропонували йти далі, не запросили сісти. Він стояв тут таки коло дверей і чекав наказу. Наказу не було, а навпаки, експансивний Берман почав:

— Ну, як самопочуття, Хорошуне? Гаразд?

Сава мовчав.

— Я тебе питаю, як ти себе почуваш на новому місці? Добре?

Сава процідив крізь зуби:

— Байдуже.

— Що, що? — перепитав той.

— Кажу, що однаково, — відповів Сава.

— Як то все однаково? Що за ґратами бути, що прогулюватися на бульварі,

— Тепер все одно.

Слідчі переглянулись між собою.

— Бачиш ти, який герой! А я й не знав! Ну, то ми постараємось зробити тобі такі вигоди, щоб тобі там таки не було все одно. Але спочатку говори! Хто входив з тобою до націоналістичної контрреволюційної організації? Крім тебе, звичайно.

— До контрреволюційної націоналістичної організації?

— Не перепитуй, а відповідай! — гримнув Берман.

Бобров сидів мовчки і тільки спостерігав за ходом допиту.

— Мені нема про що відповідати на це запитання, — сказав Сава.

— То що ж, по-твоєму, даремне ми тебе посадили?

— Так, даремне.

— І ти ні в чому не винен?

— Ні.

— Ха-ха-ха! — зареготав штучно Берман. — Дай, товаришу Бобров, його справу, — звернувся він до Боброва. Той подав йому грубу теку з паперами. Берман її взяв, розкрив і почав листати. Сава кинув оком на ті папірці і отетерів: великі аркуші його листа до Максима Горького були тут вшиті і місцями попідкреслювані червоним олівцем. Ці місця вичитував Берман, видимо підшуковуючи йому потрібні. Нарешті знайшов.

— Ось, це твоє писання? — звернувся він до Сави, показуючи йому його лист.

— Моє.

— А хто це писав, сучий сину, — лаявся грубо Берман, — ось . . . „В час мого життя в батьківському домі під час чуток, що скоро буде війна, я, бували періоди, щиро

бажав, щоб у цій війні советський союз за свою політику щодо селянства потерпів поразку і щоб український народ міг розпочати будувати своє життя так, як того бажали кращі його сини — Шевченко, Куліш, кирило-методіївці і Леся Українка“... Ну, це ти писав? Ти?

— Я. Але ж це... це, можна сказати, сповідь! Сповідь перед великою людиною у своїх найінтимніших думках і почуваннях!

— К... сину, це контрреволюція, а не сповідь! Це контрреволюція, за яку дають кулю в лоб. Зрозумів?

— Це думки, а не діла, а за думки не можна карати. І при тому, коли вони щиро викладені перед... великим письменником-гуманістом.

— Перед таким самим сучим сином, як і ти. Ну, годі. Тепер тобі ясно, що у нас є дані, що ти контрреволюціонер? А тепер скажи, чого приїздив до тебе твій батько-куркуль?

— Мій батько. — стара людина. І він приїздив до мене, як приїздить до сина батько...

— А не приїздив він часом з інформаціями від керівного центру контрреволюційної організації?

— Ні.

— Ні? Ну, гаразд. Товаришу Бобров, зроби йому допит і хай підпише свої свідчення, а завтра ми з ним не так поговоримо, коли не признається у своїй контрреволюційній діяльності.

І Берман вийшов.

Настала павза. Бобров курив і мовчки дивився на Саву. Потім встав і, показуючи на стілець, сказав:

— Сідайте, Саво Петровичу, ще поговоримо з вами. Сава сів. Сів і Бобров.

— Ну так, що, не бажаєте по-хорошому працювати з нами?

— Ні, на таку ролю, як ви мені пропонуєте, я не здатний.

— Даремне. Даремне, Саво Петровичу. Хіба у вас на лобі буде написано, що ви у нас працюєте? Ви людина молода, енергійна, розумна — знімайте квіти щастя в житті. Живемо на світі лише раз, лише раз, Саво Петровичу! Як буде вам 50—60 літ — буде пізно жити. Як відібють вам легені чи печінку — теж життя буде не цікаве. Думайте. Перед вами велика майбутність. Ви збираєтесь одружуватись? Що подумає ваша наречена? Де ви? Що з вами? Хіба це для вас байдуже? Адже ж ми повідомимо ваших сусідів, де ви. А через них визнає про вашу долю і вона. Чи ж легко їй буде переживати це? А так — просто звідси могли б піти на Садову вулицю. Вона вас безперечно чекає нетерпляче. Чи ж це вам байдуже?

Струмок лагідної мови, проникаючої в найдалші закутки душі лився з уст Боброва і тривав здається вічність.

— ... Ми зовсім не збираємось робити вам зле. Ви тільки зрозумійте. У нас були злочинці, запеклі вороги советської влади, денікінці, петлюрівці, офіцери і навіть генерали! А ми з них зробили чесних советських громадян. Чи ви, гадаєте, один у нас? Ні. Ви може якийсь кілька тисяч перший! І всі призналися і всі пройшли перековку у нас, довели ділом, роботою, що вони — советські громадяни. Розумієте?

У Сави вирвався крик душі:

— Чого ви, чого ви від мене хочете? Я працював чесно, я робив все, щоб заслужити довіря, як працівник. Чого ж ви від мене ще хочете?

— Як чого? Мені дивно це чути від вас! Вас, літератора, людини освіченої! Памятаєте, як сказав один поет? Ну, ясно, що памятаєте! Але я вам ті слова нагадаю:

„За життя розплата тільки кровю,

Тільки смертю переможеш смерть“.

Памятаєте? Ясно, що памятаєте. А тепер послухайте: ви — і ви це в своєму листі до Горкого самі писали — просякнені ворожою ідеологією. Самі писали, що думали не по советському. Чого ж вам ще треба?

— Повторюю, я думав, а не робив. Чи ж можна карати за думки? І потім, чому лист, якого я писав Горкому попав до вас у руки?

— Як лист попав до нас — це наша справа, Сава Петровичу. Ми мусимо знати все і ми все знаємо. Ми впевнені, що в вашій особі бачимо ворога, який ще не роззброївся до кінця і показуємо вам шлях, як роззброїться і стати чесним громадянином.

— То стати шпигуном, зрадником чужого довіря, мерзотником, що свій добробут будує на чужому нещастю, по вашому це шлях стати чесним громадянином? Це шлях до роззброєння?

У відповідь на ці слова Сава Бобров натиснув на своєму столі гузичка і той самий провожатий відчинив двері і кивнув Саві виходити.

Сава знову опинився на шляху до своєї камери.

Але як переступив поріг — очам його відкрилась нова картина. На однім тапчані в його камері щось заворушилось і розкуйовдана постать підвела голову.

— Хто ви? — майже інстинктивно скрикнув Сава.

— Я? — запитало перекошене обличчя. — Я пропаща людина, колегі... Такий самий, як і ви парій, покидьок, погній советського суспільства, дорогий приятелю по нещастю... Я... моє прізвище Апостолов, Павло Миколаєвич.

Сава сів на другому тапчані і пильно вдивлявся на свого нового співмешканця. А той говорив.

— ... Випили з мене кров, висмоктали мозок, а тепер вкинули до вас, щоб я ще вас обнюхав, вас продав, а потім дадуть мені волю на три місяці...

В двері раптом загупало, вони відчинились і розлючена постать вартового а порозі скрикнула:

— Апостол! Марш з речами!.. Сучий сину... не покався...

Переляканий чоловічок схопився з тапчана, озирнувся на всі боки, схопив свою торбину з кусником якоїсь

дерюги і побіг до виходу. На порозі він раптом став і крикнув:

— Людино! Пильнуй людино, щоб тебе не продали! Нема тепер людей! Гомо гоміні люпус ест! Тварини скрізь! Забули Бога і закон! Стережись, щоб тебе не продали! За тридцять сребрянників! Мене хотіли на це діло до тебе підпустити! Але я... я вже більше не можу. Гляди...

Останнє „гляди“ він крикнув уже за дверима. З лайкою замкнув вартовий двері і гомін „апостола“ поволі десь далеко стих.

Сава стояв і дивився вслід зниклому. Дивився і відчував, як йому наче сповзав якийсь тягар з серця, наче спадала якась полуда з очей. Йому стало ось в цю хвилину, зараз легко дихати і жити. Так легко, що він пройшовся по камері і аж плечі розправив.

— Так. Виходить вони отак не одного мене мордують! Є й інші, що несуть цей хрест. Добре. Добре, людино, добре, Апостоле. Буду берегтись! Від сьогодні, від цієї хвилини треба перестати живим вмирати, поки тебе не поховали насправді. Боротися! Боротися з ними! Раз життя боротьба, чорт забирай, так боротьба.

І Сава помахав кулаком на двері. Сін на тапчана і замислився. Чи справді так вже кепсько все, що крім самогубства у нього іншого виходу нема? Невже вони, ота банда насильників, такі розумні, а ми всі справді погній для них? Покидьки? Чорта лисого!

Він виріс на волинському чорноземі. З шости літ був відданий на боротьбу з життям. А тепер злякався оцих чотирьох стін, облудного наказу, брехні, демагогії і провокації? А чи пам'ятаєш ти, Савко, — говорив вже сам собі — як тебе у дванадцять літ пара здорових коней несли з саннями, коли батько одвіз жито до млина, а тобі дав віжки в руки і сказав: „Їдь поволі, сину додому“. А ті коні відчували слабу руку і вистоявшись за зиму в стайні, закусили вудила і погнали у всю міць через межі,

борозни, дороги і рівчаки. А ти як репях тримався за рожен і кричав „тпру-тпру-тпру“. Чи далеко ти тоді був від смерти? А проте змикитив, що віжок з рук пускати не можна, що коні втомляться і спинять біг. І так було. Розтрусилась солома, погубилися порожні мішки з саней. Але коні з саньми за якихось десять верстов від села спинились і ти таки їх додому привів.

А чи тільки це?

А як тебе була хвороба в дитинстві обсіла та така, що на всьому тілі тільки очі не були уражені, а то весь ти був суцільний струп, гниючий обрубок, у якого навіть під нігтями було струпя... Чи ж це було легкше від нинішнього? Тоді мати до червоного натопила піч, і загорнула тебе, Савко, в дергу і як порадили сусідки-шептухи, всунула на лопаті привязаного в піч і тримала там поки не почали тліти ті лахи! Бо таку проказу, мовляв, тільки такими ліками можна вигоїти. І потім тебе напівживого з тієї печі витягли... Чи ти пам'ятаєш, як ти тоді кричав? Чи ти забув, що то за нещастя було тоді тебе охопило? Але вижив! Чого ж ти тепер злякався? Чого ти тепер зацпацнів, як любив в таких випадках казати твій дід? Де твій гарт чорноземний дівся? Чи той сік землі, вбраний за вісімнадцять літ, випило за дев'ять літ місто! То може батькові твоєму тяжко боротися відірваному від землі, маючи за плечима 65 літ. Бо його справді, коли відірвуть від землі, то він, як той мітичний Антей, вмере. А ти? Ти на землі виріс, але відірвався від неї давно. І не страшно тобі має бути те змагання і жах, на які тебе штовхають сильні світу цього.

Розмова в думках з самим собою пливла, як легенький вітрильник у відкритому морі. За якийсь час він відчув страшний голод, голод, якого він не відчував з тих днів, як відіхав його батько, хоч їв дуже мало, а то й зовсім нічого не брав у рот.

В кутку у відрі стояла бура холодна рідина, принесена йому ще тоді, коли його вкинули в цю темницю. Те-

пер Сава нахилився над нею, понюхав і вона, дарма, що була щось на зразок рідкої замазки до вікон, йому запахла, як ще вдома пахнув материн борщ. Сава вхопив те відро і хоч ложки не було він з відра її сьорбав, як можливо сьорбав кілька тисяч літ тому його предок першу колотуху з зерна, зварену ним на вперше роздобутому вогні в далекі передісторичні часи.

Виїв усе і вказівним пальцем правої руки позгортав, облизав усе, що було на стінках того ведра, а тоді почав розглядатись чи нема ще чого поблизу. Більше не було нічого. Тоді він пройшовся по своїй келії, придивився до кожного куточка її, кожну щілинку оглянув, поперечитував які були написи випороті чи вирізані на стінах, підвіконню й одвірках. Спробував зіп'ятися на вікно і зазирнути на двір, а після всього того ліг на тапчан і прошепотів:

— Тепер треба заснути. Чуєш? Треба заснути. Сон в таких випадках — велика сила. Чуєш, спи! Не хочеш? То я тебе змушу: один, два, три, чотири . . . — почав він рахувати поволі і тягуче монотонно. Пішли сотки і десь біля тисячі він таки заснув. Спав міцно, солодко, без снів.

17

Прокинувся від того, що забрязкотів у дверях ключ. Двері відчинились і знову вставили йому відро, а порожнє забрали. Сава протер очі, озирнувся — був день. Він пройшовся по камері вздовж, потім поперек. У довжину було чотири кроки у ширину два. Він нахилився до відра — знову був ріденький пенцак. Їсти, їсти, бо сили будуть ще потрібні. І він їв. Так само як і вчора, пив з відра теплу юшку і почував, що смакувала вона йому так, як ніколи ще не смакувала йому їжа за останні дев'ять літ. Ще він половини її не зїв, як кляцнули двері і вистромилось неголене обличчя вартового в сірих панчохах і пантофлях.

Кинув їсти і пішов, по дорозі витираючи рота, бо замурзався трохи. Тепер підійшли до кімнати зовсім іншої, на дверях якої не було жадного нумера.

— Щоб це мало означати? — подумав. Але як увійшов, очам його відкрилась велика, вдвічі більша попередньої кімната. А за великим важким столом накритим червоним сукном і заставленим кількома телефонами, сидів Берман.

— Ось хто мене буде сьогодні допитувати, — мелькнуло в його голові. — Мабуть він і є тут начальник...

Збоку на мякому тапчані сидів Бобров. У Бермана коло вуха була телефонна рурка і він з кимсь говорив, вірніше слухав, як хтось йому говорив. Коли ввели Саву, він рурку поклав і, постукуючи по столі олівцем дивився на Саву, як кіт дивиться на мишу, яку він зловив, придушив, а ще не зів.

— Сідай! — проказав він до Сави і показав на стілець з протилежного кінця довгого стола. Сава сів.

— Як тобі спалося? — спитав Берман.

— Так собі, не важно, — твердо відповів Сава.

— Так, так... Ну, то може ти нам сьогодні щось нового скажеш?

— Не маю чого сказати, все те саме, що було вчора.

— Все те саме, кажеш?

— Те саме.

— Що ти очолював контрреволюційну націоналістичну організацію в місті, що діяв за вказівками з київського центру і вербував тут до неї членів також нічого не скажеш?

— Без речей! Виходь!

— Не скажу, бо перший раз про це чую.

— Подумай, Хорошуне, хорошенько! Подумай хорошенько, бо потім буде пізно.

— Я подумав.

— Ми не тільки караємо, ми виправляємо! Подумай!

— Я подумав.

Берман повернув лице до Боброва, що мовчки сидів і пильно дивився на Саву.

— Товаришу Бобров, прошу ввести першого свідка, — звернувся Берман до Боброва. Той слухняно встав і вийшов за двері. А Саву пронизував знищуючий і переможний погляд вершителя його долі, Бермана. За хвилину відчинилися двері і разом з Бобровим увійшов... поет Андрій Борозна. Мовчки Бобров показав Борозні місце збоку між Берманом і Савою. Той сів. Вигляд Борозни був надто жалюгідний. По обстриженій наголо голові і черевиках без шнурків Сава догадався, що й Борозна так само сидить за ґратами.

— Ну, громадянине Борозна, подивіться, вам ця особа, що сидить перед вами, знайома чи ні? — показав пальцем на Саву Берман.

— Так, знайома, — відповів Борозна.

— Добре. Що ви можете сказати про свої взаємини з ним? — знову запитав Берман Борозну.

Борозна то поглядав на Бермана, то опускав очі вниз на свої червоні руки, згорнені в кулаки на колінах.

— Що ви можете сказати про свої взаємини з ним? — повторив питання Берман.

Настала хвилинна тиша, а потім Борозна підвів очі, подивився на Бермана і дрижачим голосом почав:

— Він пропонував мені вступити до таємної націоналістичної організації.

— Хто?

— Хорошун Сава Петрович.

— Коли це було?

— Десь на початку червня, коли я до нього зайшов запросити його на наше літературне об'єднання.

— Це ви стверджуєте категорично?

— Так.

— Гаразд. Підпишіть ці ваші покази.

Берман подав Борозні лист паперу, на якому вже були записані раніш його покази. Борозна підписав.

— Хорошун Сава Петрович, ви підтверджуєте свідчення тільки що підписані Борозною Андрієм Миколаєвичем?

— Ні.

— Чому? Чому ви відмовляєтесь підтвердити ці покази?

— Бо все сказане і підписане ним є вигадка від початку до кінця.

— Запам'ятайте, що заперечення доказів не робить їх недійсними, а навпаки побільшує кару вам, як злочинцеві, що не розкався.

— Що ж, нічого не можу вдіяти. А Борозні, що подає неправдиві свідчення у вашій присутності я можу сказати лише одне: хай він запам'ятає, що коли мене стратять безвинно, а він добре знає, що все сказане ним є брехня, то кров моя впаде не тільки на нього, а й на його дітей та на дружину і...

— Замовчати! — крикнув Берман. — Контрреволюційна сволота!

Сава вмовк.

— Підпиши, що ти відмовляєшся від того, що тільки що ствердив Борозна.

І подав Саві той самий лист паперу, що його раніш підписав Борозна. Лист був переділений надвоє у довжину і з лівої сторони вгорі було написано: „Свідчення Сави П. Хорошуна“, а з правої сторони „Свідчення Андрія М. Борозни“. Права вже була заповнена записами, у лівій мав Сава подати свої свідчення. Він узяв листка в руки і проти кожного ствердження, підписаного Борозною, написав: „Заперечую. Цього ніколи не було“. І підписавши, подав Берманові.

— Все. Ви, — кивнув він Борозні, — можете йти.

Борозна встав і його вивів знову Бобров з кімнати. Павза тривала не довго. Знову відчинилися двері і в супроводі того ж Боброва увійшов Кругляк. Вигляд у нього

був опрятний і видно було, що прийшов він просто з дому.

— Сідайте, товаришу Кругляк. — Кругляк сів. — Чи ви цього громадянина знаєте? — кивнув він на Саву очима.

— Знаю.

— Бували в нього на квартирі?

— Бував.

— Що ви можете сказати про нього?

— Я вам, товаришу слідчий, можу підтвердити те, що я вам уже раніше на письмі подав: 22. червня 1930 року, о 9-ій годині вечора в своїй кімнаті на квартирі, на Хлібній вулиці ч. 24, після випитої півлітри горілки Сава Петрович Хорошун запропонував мені, як своєму доброму знайомому і колишньому військовикові, очолити в нашому місті військову секцію „Союзу Українських Націоналістів“ — скорочено СУН — і увійти в контакт з керівником військової групи СУН полковником Чижуніом, що мешкає в Києві. Я цю пропозицію прийняв, а другого дня прийшов до вас і подав вам писемно все це до відома.

— Гаразд. Хорошун Сава Петрович, підтверджуєте ви ці свідчення, які тільки що виклав вам на очному зіставленні товариш Кругляк?

— Ні, все це нагла брехня від початку до кінця.

— Замовчи, сучий сину! Тебе один припер фактами до стіни, другий, а ти — во все на своєму? Не вийде! Прошу підписати ваші свідчення, товаришу Кругляк.

Він узяв із рук Бермана нового листка і підписав його.

— Підпиши, що заперечуєш це, — кинув він Саві того самого листка.

Сава взяв, уважно перечитав усе раніш написане Кругляком і написав у лівій чистій колонці: „Заперечую все, як вигадку, що не відповідає правді“. І подав листка Берманові.

— Забрати його! Хай тут не смердить! — крикнув Берман.

Бобров встав і кивнув Саві, щоб той ішов за ним. Сава вийшов і тут же коло дверей його прийняв вартувий і повів у камеру.

*

Коли вернувся Бобров, Берман ходив по кімнаті, заклавши руки за спину, вряди-годи поправляючи одною то другою рукою окуляри на переніссі. Було видно, що він нервувався, а мовчав, бо чекав повороту Боброва. Тільки той увійшов, як Берман почав:

— До чорта! До чорта така робота! Хіба ви його обробили? Хіба він почуває, що сидить у в'язниці? У нього вигляд, наче б він зайшов із прогулянки з бульвару. А тобі, голубе, — звернувся він до Кругляка, — доведеться самому сісти! Кого ти вибрав? Впертого осла, з яким треба мороки півроку? Мені нема часу возитися з ним! Зрозуміло? Нам організація потрібна! По всіх областях виїзні сесії закінчують процеси! А тут...

— Дозвольте, — озвався Кругляк, — я вважаю, що треба негайно посадити його наречену і тоді, щоб її звільнити він на все піде.

— Серйозно?

— Я певен.

— А ти як гадаєш? — звернувся він до Боброва.

— Нічого не тратимо. В противному разі обох пустимо на ОСО*).

— Гарзд. Цієї ночі забрати. Завтра на денній прогулянці зробити їм випадкову зустріч. Увечорі викликати його і зробити останню спробу. Коли не піде, тоді акцію провести через Борозну й інших, а його на ОСО. Але ж

---

*) ОСО — „Особое Совещание“ — Особлива Нарада — вища судова інстанція у Москві, яка без суду засуджувала на строк від 5 до 25 років у советські концтабори тих, для яких не вдалося спекти обвинувальних матеріалів, а знищити треба було.

темпи! Темпи! Час не стоїть! Плян не виконується! Чорт зна що!

І Берман знову зняв телефонічну трубку і приклав її до вуха. Бобров і Кругляк вийшли.

18.

Останні дні Ольга була у відчаї. Вона губилася в здогадах, що сталося з Савою? Кілька разів заходила на Хлібну, але там їй відповідали, що Сава виїхав і ще не вернувся.

— Виїхав... — думала вона. — Чому ж до неї не зайшов? Чому не сказав, що їде?...

Нарешті, коли сумнівам і здогадам вона вже не могла дати ради, поділилася горем з тіткою. На цю прикру новину муж тітки тільки скрикнув:

— Чекайте! А чи не трапилось із ним якогось нещастя? Та ж як я ішов до лазні у вихідний день, то бачив, як Сава у супроводі якихось двох ішли — і таки просто на Миколаївську! Чи ж не заарештували його часом, броне Боже?

Це припущення, наче електричним струмом вдарило по нервах усіх, а найбільше по нервах Ольги. Вона раптом вийшла і майже підтюпцем побігла на його квартиру. Господиня Савина зовсім добила її.

— Пішов з дому й не вернувся досі.

Після всебічного обговорення таємничого зникнення Сави, вирішено було, що завтра тітка Катерина Петрівна піде до тієї жакливої установи і запитає чи нема там Сави Хорошуна.

Але відвідини ті перебила нова подія: вночі прийшли два міліціонери, зажадали бачити Ольгу, а коли вона напіводіта вийшла, їй заявили, що вона заарештована і має йти з ними.

Ради не було. Ольга наділа літнє пальто, взяла рушника, мило, пару панчіх, кусок хліба і пішла з ними. Як

її на контролі перевіряли, щоб впустити до камери, провели два вартових мимо неї Сава з закладеними назад руками. Вони зробили вигляд, що помилково наштотувалися на обшук Ольги і один навіть підскочив і закрив Саві долонями очі, але встигли добре побачити одне одного, як Ольга, так і Сава.

В камері Сава гриз собі кулаки, хапався за голову і ходив з кутка в куток, як затравлений звір. Він був у розпачі:

— Ольга тут! Ольга тут! Боже мій! Безумовно через мене. Який же це жах. Хай би вже мене катували, душогуби, але чому ж її? Чому її взяли? Чому?

І знову Саві нічого не було миле. І знову вивели його цим учинком з набутої рівноваги. Забув він і про „Апостола“ і про те, що треба боротися і триматися. До їжі, поданої йому вдень не доторкнувся, а все ходив від дверей до вікна, стискаючи кулаки і прикладаючи їх час від часу до чола.

Так минув день і ніч.

Другого дня зранку його викликали на допит. Він зрадів цьому. Йшов і оглядався на всі боки чи не побачить її знову. Але цим разом її не побачив.

На допиті був він у 22-ій кімнаті і допитував його знову лише один Бобров. Він чемно запропонував Саві сісти, запитав як йому спалося, простягнув був навіть цигарку, за яку Сава подякував, але не взяв. Коротко відповідав на загальникові питання „так“ — „ні“ і все чекав, з якого кінця почне на цей раз його лагідний кат вимотувати жили. Після трафаретних запитань Бобров, нарешті, заявив:

— Ну, Сава Петровичу, справа вашого слідства добігає кінця. Незалежно від того, що ви відмовилися щиро-сердно визнати себе винним, справа з усіма матеріялами йде на розгляд військового трибуналу. Маєте на останку ще якісь побажання, заяви?

В кімнаті була тиша. Питання повисло в повітрі, як важка сокира над головою. Чи ж буде на нього відповідь і яка? Тривали секунди. Сава, що з опущеною головою слухав останню тираду, тепер підніс голову і запитав:

— Щодо себе, не маю нічого нового вам сказати. Але хочу вас запитати про одне: чому ви заарештували людину, яка має близьке відношення до мене?

— Це б то кого?

— Ольгу Березань.

Слідчий зробив коротку павзу.

— Очевидно були дані до того. Ми безпричинно людей не арештуємо.

— Чи не міг би я знати, які ті дані щодо Ольги Березань?

— Ні, не можете знати.

Знову настала павза, секунди якої видавалися вічністю. В почуттях Сави вона відбивалася як спроба витягнути з полум'я дорогий палаючий предмет, але крім опалення пальців це нічого не дало. Мертву тишу знову порушив Бобров.

— Ви ще правда на короткий час маєте змогу врятувати становище близької вам людини, а це: чистосердно признатися в своїх провинах, виказати тих, хто з вами працював на шкоду нашої пролетарської держави, разом з нами допомогти їх викрити, а тоді... тоді може й становище близької вам людини зміниться на краще.

Після останніх слів слідчого Сава відчув себе цілком знищеним. Він почував, що оцим останнім ходом загнано його в найглухіший кут, з якого йому ніяк ні нападати, ні захищатися, ні рятуватися.

Він важко дихав, похлоплювався говорити, але не вистарчало сил і духу. Нарешті десь взялися слова.

— Ви... ви... чого ви хочете від мене? Що ви розумієте під моїм чистосердним признанням? Щоб я ствердив те, в чім обвинувачували мене вчора найняті чи зму-

шені вами особи? Ви ж самі знаєте, що це брехня. Чого ж ви від мене хочете?

— Годі! Годі, Хорошун. Перестаньмо бавитися в цяцьки.

Бобров встав і склавши на грудях руки по-наполеонськи, заговорив:

— Ви нам потрібні для таємної розвідної служби серед місцевої інтелігенції. Ви можете цю службу виконувати і ми вас змусимо її виконувати, або ви мусите вмерти. Ясно?

— Так, ясно, — тихо промовив Сава.

— Говоріть коротко: будете нам служити чи ні? Коли так, будете на волі ви, буде на волі ваша наречена. Ні, — ви подохнете, а ваша наречена поїде на Соловки обслуговувати... начальників у таборах. Вибірайте!

Знову запанувала тиша і в повітрі наявно відчувалася колосальна сила переваги аргументів слідчого Боброва. Він театральньо-ефективно сів, вийняв папіросницю, цокнув нею, дістав цигарку, покрутив її між пальцями і вклав у рот. Не запалював, а нищівним поглядом уперся в обличчя Сави і чекав, що той скаже йому у відповідь на його останні слова.

А нещасна жертва, вгнувши голову між плечі, наче раптом та голова стала невимовної ваги і мязи шиї не в стані її далі тримати, сиділа перед ним і не наважувалась, що йому відповісти.

Павзу перервало коротеньке слідчого слівце:

— Ну?

І тоді він підняв ту оловом налиту голову і сказав:

— Ні! Щоб я став підлим знаряддям у ваших руках? Ні! Цього ви від мене не діждете!...

— Тоді все...

Він потер сірника, закурив цигарку і натиснув гудзика на столі.

Прийшов вартовий і забрав Саву назад у камеру.

Після розкриття „таємних націоналістичних організацій“ у всіх більших містах України, закінчення слідства і винесення присудів військового трибуналу, вже пізньої осені потяглися нескінчені ешелони засуджених на Сибір. Везли чоловіків і жінок, молодь і старих, людей фізичної праці й інтелігенцію. Але найбільше везли селян.

В одному з ешелонів серед тисяч інших везли і Саву Хорошуна. На ногах мав він великі дерев'яні шкарбуни, а на плечах грубу сіру сермягу. За літо сорочка зотліла і здавалося, що крім сермяги на ньому нічого більше не було. За весь час сидіння під слідством в ГПУ, а потім очікування на етап в тюрмі, ніхто його не викликав, не передавав речей, не домагався побачення.

В далеку путь їхав з погаслими очима і зовсім мертвими почуттями. Лише, як вантажили в вагони (а це було ніччю) кинув поглядом на віддалені вогники міста, темний ліс і безмежне німе поле. Там був колись його світ, але тепер він був назавжди тьмою. Мав він за ви роком десять літ примусових праць у далеких таборах і п'ять літ потому втрати „громадянських прав“.

Ольгу так само засудили на десять і п'ять літ. Вже як прийшов вирок, дозволили їй одержати від рідних деякі речі: чорну теплу хустку, важкі юхтові чоботи і трохи білля. Білизна була загорнута в широкий материн рушник, вишитий червоними хрестиками. Серед хрещатих взорів — хат, дерев, птиць — чорною ниткою були вишиті слова:

„Піднесення рук моїх, як жертва вечірняя. Вислухай мене, Господи!“

А М - Б А

I.

Ранком тільки думала стара Панчиха розкладати в печі вогонь, як двері відчинились і до хати вбігла сусідка Тодоська і, ледь переводячи дух, заторохтіла:

— Тітко! Кидайте все і біжіть у двір! Там колгоспа розбирають! Вже Ілько повів корову, Свирид коні, мій Василь воза з боронами!... Зерно беруть, хто здавав і не здавав!... Ідіть, забирайте своє!

І зникла.

Панчиха, як стояла біля печі, так наче й прикипіла до того місця.

„Колгоспа розбирають... Колгоспа розбирають... — стріляло їй в голову. — Там десь моя корівка, двоє овець, кури, насіння...“

І, кинувши кочережника, що тримала в руках, раптом, наче з неї спали пута, кинулась до дверей і побігла.

Ранок був з приморозком. Березневі баюри від розталого снігу мороз за ніч позатягав. Розіжджена дорога чорніла і стирчала своїми колючими замерзлими брилами. Бігла по них Панчиха, прямуючи до колишнього панського двора, і раз-по-раз спотикалась. Їй усе здавалось, що вона спізниться і, коли прийде, там усе розберуть. Правда, може її добра ніхто й не займе, але така річ, як насіння, то напевно пропаде.

І, спотикаючись об ті немилосердно гострі брили примерзлого болота, бігла вона підтюпцем.

Аж нарешті крізь дерева панського садка показався

двір. По ньому бігали люди, і кожен: хто вів корову, хто гнав поросля, хто тяг воза... А коло довгого магазину стояв гамір і в усі сторони чоловіки, жінки й діти несли мішки та торбинки із збіжжям.

Коло брами Панчиха стала. Вона так задихалась, що насилу могла одвести дух. В ту ж хвилину, згинаючись під тягарем великого мішка на плечах, пройшов повз неї Макар Глиняний. Він побачив стару Панчиху і спинившись, крикнув:

— Чого, тітко, стали і дивитесь? Може думаєте, що до хати само прийде те, що у вас забрали? ... Ідіть, беріть своє, поки не пізно!

І пішов.

Панчиха ще мить постояла, а потім пішла в самий двір.

Люди гнали худобу. Вимучені на голодних кормах — коні, корови, вівці — брели в різні сторони, шукаючи на землі поживи. Двері великого панського хліва були вивалені й лежали як широка плахта на току. В повітрі висів гомін.

Оглядаючись на всі боки, Панчиха не знала, куди їй спочатку бігти і чого шукати. Аж раптом біля колодязя побачила свою корову з мотузком на рогах. Корова лизала тоненький льодок, що прикрив за ніч дно корита. Стара підбігла до неї, вхопила за кінець виваленого в гноєві та болоті мотузка і потягла додому.

— Ходи, ходи, моя Тилоню... — приказувала до корови. — Чи ж тебе хто годував, поїв, доглядав? — питала, ведучи корову додому і обскубуючи на її боках сухе болото.

— На болоті лежала... Вся в репяхах... Я ж тебе тепер догляну, вимію, вичешу...

На очі старій навертались сльози, і їй ніяк не вірилось, що після кількох місяців поневіряння та нужди, вона, нарешті, знову буде мати якесь господарство і знову заживе по-людському.

Аж ось і двір. Тилоня сама потягла господиню до воріт, сама підійшла до порога хати і, уgliedівши соломяну загату, кинулася до неї і почала жадібно запихатися торішньою вівсянкою. Так її коло тієї вівсянки Панчиха і залишила, замотавши на рогах мотузка. А сама пішла до комори, знайшла геть висохлу та покороблену дійницю, вимила її і, позгортавши яке було лущиння від картоплі, пішла доїти.

Корова стояла неспокійно. Вона весь час тупцялась, крутилась, наче їй боліло те, що господиня натискувала долонями то ту, то ту дійку.

— Отак і запуститися могла б, — промовила Панчиха, встаючи з-під корови і хрестячи її. — Видно й доїли її там так, як годували.

До полудня було вдома все Панчишине господарство: і овечки, і кури, і збіжжя.

II.

Другого дня зранку Федоровецькою дорогою до Варварівки йшло військо, кіннота. Вже один його кінець був у селі, а другого з-за горбка і не видно було.

— Що буде? — питали варварівці один одного.

— А я знаю! — казав Левко Бартків, скручуючи з самосаду цигарку. — Буде те, що було в девятсот вісімнадцятому році, як розібрали були панську економію. Тоді приїхав карательний одряд і на оцьому вигоні сипали по двадцять п'ять шомполів тим, хто був на бомажку записаний. Отак і тепер. Розігнали актив?... Розібрали колгосп?... Ну, то чекаймо закуски.

А хтось сказав:

— Так, то ж панське було! А це наше...

— Нічого! Тепер: усе твоє — моє, все моє — твоє... Ти що — не знаєш, яка тепер власть?

Левкові слова почали справджуватись. Того ж дня в кожному коловороті стояла військова варта з кулем-

тами, а по полях навколо села розіжджали кінні патрулі і стежили, щоб ніхто не втік. Вулицями від хати до хати ходили активісти з червоноармійцями і зганяли всіх до бувшого попівського двора, тепер канцелярії сільради.

— Огепер варварівці визнають, де раки зимують!

— Навіщо їм раки? Вони і смердючою рибкою на Соловках будуть ситі!

Коло сільради під ганком, на прогалині, стояв стіл. На листку, прип'ятому цеглиною, щоб не знесло вітром, записував секретар сільради всіх варварівців, що мовчки підходили і проказували свої прізвища.

Чекали.

III.

До Панчихи прибїгла Палажка Баребиха, син якої був в активістах, і, оглядаючись, щоб хто не почув, не побачив, зашепотіла:

— Моя голубко, як можете, то зараз же тікайте з села. Кажуть, що ви перша почали колгоспа розбирати. Вас першою в списки записано. І по вас зараз має прийти варта. Тікайте!

І так само оглядаючись зникла.

Панчиси і цим разом, так само як на звістку, що розбирають колгоспа, забило дух.

„То через те й гасають по селу кіннотчики та понуро йдуть чоловіки й жінки до сільради? Що робити?..“

І Панчиха, знаючи, яка доля спіткала її чоловіка, ще торік висланого до Сибіру за наче б то несплату податків, вирішила кинути все і йти у Федорівку до дочки, а там може на Гальчин до братів і сестер, звідки вона вийшла заміж у Варварівку.

Залишивши хату з усім добром, Панчиха одягнула сачка, взяла під пахву хустку і вийшла, зачинивши двері на клямку.

— Отак усе кинути? — завагалась на хвилину.

Під хлівом ремігала Тилоня, в хліві мекали вівці, коло порога сокотіли кури.

— Отак усе кинути? — ще раз перепитала себе.

Але в ту ж мить перехристилась, перехристила хату й двір і подалась навпростець через городи до Федорівки.

— Що ж, — думала вона, — може це й краще, що я нарешті розпрощаюсь із тим хазяйством. Віхи від того господарювання на якусь годину, а горе й сльози день-у-день відколи ота власть...

І пішла. З двору на город, з городу на поле і так навпростець на Федорівку, до дочки Устини.

Як тільки минула верби за городами і дійшла до рову, що ділив колись панську землю від мужицької, зразу десь узявся вітер. Він дув просто в лице і, дарма, що з правого боку сонце наче б пригрівало, крупинами дощового снігу немилосердно пік і здирав з голови хустку.

Спочатку Панчиха її поправляла, але потім лишила, і сиве волосся, що вибилося з обох боків, тріпалося в повітрі. Іти було важко. Панчиха все думала: „Що там тепер в господарстві буде? Заведуть Тилоню назад до колгоспу... В хаті все заберуть, забють вікна дошками і так вона стоятиме до весни. А навесні або когось поселять в ній жити, або розберуть на дилі для колгоспонаї короварні... А як старість доконати? Взята дівчора — не дуже то наживешся. А про братів і сестер, то й гадку треба забути. Тридцять шість літ, як звідти! І посаг взяла... Ні, мабуть прийшло до скапаної години.

Та все ж йшла. Одгала рілля налипла до чобіт, і вони стали важкі, як колоди. Раз-у-раз Панчиха ставала і обторішню траву на межах ті чоботи витирала. Але болото знову липло. Так і лишила. Не йшла, а повзла.

Синіли Федоровецькі хати за деревами, понуро стояв вітряк з одним штибром і валом, бо дошки вже давно обнесли люди на паливо. А поля... Одно виоране, друге ні. Там засіяне, а там обліг. Куди там було сіяти чи орати! Цілу осінь здавали продподаток. Ночами молотили, віяли

і везли на пункт. На її чоловіка, Панька, три рази накла-дали податок. А як за третім разом не здав — приїхали з району і забрали. Ходила перед Різдом — ще був у тюрмі при міліції. Передала йому хліба, пару білизни, тютюну. А як пішла на Водохреща — вже його не було. Ніхто їй не сказав, де дівся чоловік. Тільки, як віддавала в арештантській людям хліб і тютюн, то один з них шепнув: „Вашого чоловіка забрали на етап“. Оце і все.

Підійшла до ґрунтів, де мала кінчатись озимина. Озирнулась, чи далеко лишилась Варварівка, і отетеріла. Просто на неї з правого боку їхав верхівець. Він їхав, і Панчиси враз стрельнула думка, що то він посланий з села за нею, щоб її завернути.

Порвала усі думки, що снувалися досі.

— Рятуватися!

І Панчиха почала роздивлятися довкола себе, де б їй отут сховатись. Ось глибока борозна. Тут була розора. І вона пластом впала в неї. Чорний сак і чорна рілля злилися в одне. Притаївши дихання, Панчиха лежала так з півгодини, думаючи: „От і смерть прийшла“. По якомусь часі підвела голову, але знову припала до землі, бо продунав постріл один, другий і їй здалося, що куля пролетіла над самою її головою.

Вже як зовсім сховалося сонце за хмару і сніговієм її геть замело, спробувала Панчиха встати. Але тільки підвелась, так і зойкнула. Задубіле тіло не слухалось, а руки так застрягли, що вона не могла ними навіть повернути.

Як лежала ниць, Панчиха спочатку перевернулась навзнак. Потім поволі підвелась і сіла. Аж тоді почала терти руку в руку і поволі спинатися на ноги. Потім встала, глянула на всі боки. Того верхівця і сліду не було. Лише вітер, що здавалося, був ущух, як лежала, тепер знову немилосердно дув. І крок за кроком ледь-ледь по-чвалала вона далі.

Але тепер їм стало ще важче. Сили десь зовсім зникли. А думки, що раніш снувались рівно, тепер пере-скакували з одної речі на другу. Мало того: врядлигоди встрявала якась нісенітниця і, як болото на чоботях, гні-тила, знесилювала і ніяк не відставала.

От і зараз: чомусь їй в голову влізло німе дитинча сусідки Горохвеїхи. Звали його Маринкою, цілу зиму хо-дило воно босе по хатах і, прочиняючи двері, вимовляло одно слово, навіть не слово, а якихось дивних два склади: „ам-ба“. І простягало руку, щоб хтось щонебудь дав. Мар-ринчине „амба“ чомусь тепер гніздилося в Панчишиній голові і не давало спокою.

— Ам-ба!

Стала крок: ам-ба. Другий крок: ам-ба. Зітхнула: амба. Кашлянула: ам-ба. Вітер війнув: ам-ба. Скрізь на всьому кругом: ам-ба, ам-ба, ам-ба . . .

А потім пригадала, що як була малою, то не раз чула це дивне слово з батькових уст. Завжди він казав його, як було кепсько.

— Ам-ба, — казав він. Порветься упряж у возі — ам-ба! Лусне колесо — ам-ба. Затягнеться кінь і впаде — ам-ба! Помре хтось — ам-ба! А вже як настала ота власть і життя почалось злиденне, то на селі казали:

— Оце якби жив старий Клим, то сказав би: ам-ба всім прийшла!

А як підросла Горохвеїшина Маринка і всі побачили, що воно німе, а вмів вимовляти лише „ам-ба“, казали: „Оце лихий знак, що воно вмів казати лише „ам-ба“. Буде на селі якесь лихо“.

І ось тепер оте „ам-ба“ не дає спокою Панчиси. І в ушах дзвенить, і з вітром регочеться, і на серце давить каменем . . .

А сльота падає і падає. Змочена одежа обважніла, мокрі руки і лице болять від холоду. А в думках: ам-ба!

— Воно таки доконає мене — ам-ба . . . Десь отак доведеться сісти і залякнуту — ам-ба. Доведеться так

лежати до весни — ам-ба. Поки в поле вийдуть робити — ам-ба. Дочка буде думати, що арештували — ам-ба. А в селі будуть думати, що в дочки живу — ам-ба. А то ще собаки розтягнуть на шматки — ам-ба. І не поховать навіть по церковному звичаю — ам-ба...

Далі в голові помутилося і думка про те, що буде після смерті, зникла. Стояло велике, кругле, мохнате — „Ам-ба“ і, як важкий маховик, крутилося перед очима. Його спочатку Панчиха чула. Воно промовляло голосом Горохвешиної Маринки, а тепер стало і видиме. Оте болото сіре, нудне, липке, що тягнулося по шляху, де йшла Панчиха, прибрало форм тієї „ам-би“. Навіть вагу мало, колір, смак...

Воно вже так вимучило її, що Панчиха і не зчулася, як, сходячи вниз, опинилася перед ставком, що його варварівці і федорівчани звали Дубецьким. Відхиляючи вбік свого мучителя „ам-бу“, Панчиха подумала: „Це вже і Федорівка недалеко“...

І перед самою водою стала. А як перейти? Простягся він, той ставок, в один і другий бік до шляхів. Був границею між Варварівкою і Федорівкою. В середині літа діти переходили його, підсукавши штани, а тепер?

— Ам-ба, ам-ба, ам-ба... — заскакувало слово-мучитель і не давало зібратися думкам і знайти вихід.

— „А може й перебреду“, — подумала Панчиха І стала на лід з краю. Але лід був крихкий, ломився, а наверх спливала сіра каламутна вода.

— „Що робити?“ — думала Панчиха. Стала ще крок — і ноги загрузли в болото.

— „Треба йти, — вирішила вона, бо до шляху верстов зо три, а може і там лихі люди вештаються“.

І пішла.

Кілька перших кроків легко проламувався лід, чоботи грузли по халяви і що далі, то все глибше. Щоб дотримувати рівноваги, Панчиха хапалася руками за

очерет. Але він, погнилий і сухий, ломився і ніяк підпо-рою служити не хотів. Після одного незрівноваженого кроку, коли одна нога вгрузла так глибоко, що чобіт сховався з халявою, а друга була зверху, Панчиха втра-тила рівновагу і впала боком на лід. Тонкий і крихкий, він зразу проломився і права рука геть до плеча схова-лася під водою.

— Ам-ба! — крикнуло в голові. — Кінець! Отут мені буде кінець!... — затріпалася в голові тривожна думка. Але в ту ж мить і друга нога так само застрягла під льодом і Панчиха мимо власної волі вже стояла в воді по пояс. Кругом булькотіла вода, випихаючи пухирі з дна. Але відчула, що далі дно було тверде, і Панчиха спробувала йти. Випустила хустку, що тримала під пахвою, підняла спідницю і сачка і, розбиваючи ногами й животом лід, побрела.

О, як їй боліло тепер серце! Десь і оте настирливе „ам-ба“ зникло. Розпеченим залізом пекла вода з льодом і по щоках текли сльози...

Чи хотіла плакати Панчиха? Чи було їй чогось жаль? Ні. Вона вся задеревяніла, заклякла, як заклякли на ру-ках пальці, що занурювались в воду, то виринали з неї. Заклякла... А сльози?... Ну, які дурні оті сльози! Отак ще дівчам колись лилися, як гнала додому гусят з поля та загубила двос... Алеж то яких п'ятдесят літ тому!

Каламутна стежка з потовченого очерету, розлама-ного льоду та болотяної жужелі, що поспливала наверх, перерізувала Дубецький ставок. Це був Панчихин шлях...

Вже недалеко того берега билася з усіх сил, щоб ви-бresti на сухе і, здавалося, ніяк не добреде. Алеж ще крок, ще... і обома руками вклякла на руду траву про-мерзлого, завіяного снігом потойбічного берега.

Ледь підіймаючи, витягла одну ногу, а потім другу. На льодову траву тут же таки сіла, бо підвестися не було сил. Дихала. Наче там у глибині десь розкладали вогонь,

а тепер його треба було роздмухувати. Однією рукою сперлася на землю, а другою витирала лице, мокре від сліз і бруду. Алеж віддихалась. Підвелась і стала. Повні-повнісінькі чоботи води. З сачка і спідниці текло. А від холоду й морозу шкарубла одежа.

— „Вилити воду з чобіт“, — майнула думка. Знову схилилась. — „Ні, треба сісти“. Сіла. Довго сіпала, поки зняла одного чобота. А як зняла, охляп впала онуча і по-сипалась льодова жужіль з халяви. З другого так само витрусила воду і взулась босоніж. А тепер вставати... Вже сачок і спідниця затверділи, як кора. Пальців на руках не чути. Болять щоки і пашиць-пашить усе тіло.

Рушила. Усе на гору та на гору! І за якусь годину стало страшенно гаряче, не зважаючи на те, що вітер так само дув, а сніговій не переставав бити в лице. Вийшла на горбок.

— „О, вже й хати федоровецькі видно... На дорогу не піду... Доплентаюсь і ріллею до Устиного городу“.

Ішла. Враз стрепенулась: просто назустріч ішов якийсь чоловік з Федорівки. І так само не дорогою, а навпростець.

— „А це що? — вдарила тривога. — Невже, щоб назад вернути у Варварівку? Ам-ба! — виринуло словомучитель. — Тепер ам-ба! І після стількох мук?“ — І Панчиха круто повернула вбік і пішла навскісь від того чоловіка. Але й він повернув у той бік. Побачила, що не втече — пішла просто. А серце: бам-бам-бам... Це те „Ам-ба“, що кругилось в голові, мучило її мозок, як не було великої тривоги, тепер, як вивірка знову кудись сховалось, а його хвостик розтопився в сердечному хвилюванні — і чулося тільки: бам-бам-бам...

— Добрий день, тітко! — ще оддалік гукнув чоловік, що йшов назустріч. — А куди Бог несе?

І ще ближче підійшов до Панчихи, в саморобних валянках, в куцій козушині і в шапці-вушанці.

— Ви з Варварівки? — питав далі.

— Нікуди було Панчисі звертати і вона мовчки захитала головою: так, з Варварівки. А там десь глибоко: бам-бам-бам...

— А що у вас колгоспа розгромили? — запитав ще, але, як зовсім зблизився і глянув на Панчишин вид, то міряючи косим поглядом проминув її і пішов геть.

— „Злякався мене... — подумала Панчиха. — Не злий чоловік... Може так само тікає, як і я...“

І вже ступила на федорівські городи.

Пішов рядок верб. І знову стало затишно, як було тоді, коли виходила з свого двору.

Коли підійшла до доччиної хати, Петро, зять, саме йшов з відрами по воду. Глянув на матір і, не пізнавши, пішов далі.

— Петре! Петре! — гукнула Панчиха. І тоді він знову повернувся і впізнав. Поставив відра, підійшов, глянув і злякався.

— А то що з вами, мамо?! А то ж де ви так?!...

Але Панчиха нічого йому не сказала. Ввів він матір в хату, посадив на лаву.

— Де Устина? — запитала Панчиха про дочку.

— А пішла по вас у Варварівку. Кажуть, що всіх, хто має висланих родичів, забирають на Сибір... Пішла по вас. А ви ж як, розминулись?...

— Я?... А я так... навпростець... — махнула рукою поперед себе. — Поможі мені, Петре, роззутися, бо щось дуже в ноги гаряче...

Нахилився Петро, узяв за передок чобота, потягнув. А з чобота так і бризнула струмком кров.

— А то що таке? — зойкнув Петро.

Глянула Панчиха на калюжу крові і, зціпивши зуби:

— То я... мабуть... порізалась льодом, як ішла... через ставок... На, стягай другого... Дуже мені гаряче... Поможі скинути сачка... Ох...

— То може я покличу бабу Олену, щоб затамувала кров? — спитав Петро.

— Ні... Не треба... Воно пройде. Дай мені води трохи... Прилягти б...

— Зараз...

Побіг, приніс води. Пила з його рук. Довго і жадібно.

— Може підете на піч? — питав роздягаючи матір.

— А там дуже гаряче?

— Ні, вчора топилося... Нема чим щодня...

— Ну, то добре.

І, спираючись на плече і руки зятеві, вилізла на піч, скинула мокру одежу і лягла.

IV.

Вже пізно ввечері прийшла Устина з Варварівки і дуже зраділа, коли довідалась, що мати на печі. Вона вилізла на запік і подивилась, чи мати спить. Але мати не спала. Нахилену дочку не впізнала, — їй здавалося, що то Горохвєшине німе дитя до неї лізе.

— Ам-ба! Іди геть! — застогнала, піднімаючи, як не свою, то одну, то другу руку. — Іди геть! Нема мені чого тобі дати!... Сама ам-ба...

І покотилися видовища: зникло Ам-ба. З'явилася Тилоня, хата, піч, горня з молоком... Так багато в неї сьогодні роботи! Ось вона кладе та кладе солом'яні віхті в піч. Наклала їх так багато, аж повна піч вогню. Полум'я сапає в комин, але не вміщується там і вилітає наверх. Бе їй в обличчя і страшенно пече.

— Забери! Забери вогонь! — ледь підводячи голос, проказує Панчиха дочці.

А та з сльозами на очах ріже кружала картоплі і затикає їх за хустину, якою перев'язана материна голова.

— Мамо, що з вами? Що вам болить, мамо?...

Але Панчиха нічого на те не відповідає. Ті кружала картоплі скоро стають сухі і випадають з-під хустки.

— Мамо, я зараз покличу хвершала... Що вам болить?... — знову з розпачем дочка.

Але мати її не чує.

Лише коли-не-коли розкриє рот і прокаже, як у спразі: „Ааа... ммм... бааа“...

* * *

Третього дня вранці після тяжких марень Панчиха померла. А того ж дня по полудні фєдорівецька сільрада одержала наказ заарештувати стару Панчиху, що, як стало відомо, переховується в дочки, та з вартою відправити до району.

Але наказ спізнився.

ПОВОРОТ МАРКА

Ішов і спотикався.

Іти було важко з двох причин: розталий за день сніг уночі промерз і було слизько, а крім того — він ходити одвик.

Не ходив двадцять два місяці.

Тепер пашіли підошви, нило в колінах. А в пахах, наче шкіра зрослась, і він міг ступати лише дрібними кроками, як дитина мала.

Але йшов. Місцями навіть підтюпцем, а місцями поволі, мацаючи підошвами ґрунт, щоб не впасти.

Позаду була тюрма, а попереду — рідний дім. Навіть не один, а два дома:

Рідний дім, де мати і рідний дім, де дружина.

Як ішов довгою Львівською вулицею, що веде з Лукіянівки на Сінний базар, все знову у думках перебігло, мов на екрані... Все, що було двадцять два місяці тому.

Марко Іванович Стах — аспірант науково-дослідного інституту імени Тараса Шевченка тільки що одружився.

Вечір у дружини.

Готування до вечері. Новенький радіоприймач. Симфонічний концерт з Москви.

Льончин сміх; — відгадували з Льонькою, в котрій руці цукерок.

Настуся — так звали дружину Марка — у сусідки пекла струддя з яблуками. Все заходила в кімнату, розжевлена на лиці, з засуканими рукавами і скаржилася, що не вдалося тісто. Льонька ж — це від першого чоло-

віка Настусин синок — все приставав до мами, щоб ще дала цукерок. Мама махала рукою „відчепись“ і йшла до печива.

Потім вечеряли. По радіо передавали останні вістки: Аншлюс Австрії. — Подорож Делядіє. — Інтерв'ю Гітлера.

Льонька приніс з пивної, що на Володимирській, бутиль розливного пива.

Їли і пили. Сміялись з Льоньки, що з цукерками пив пиво. Потім спати.

Ще не роздяглись, як дивна пригода: велика на 200 свічок електрична лампа раптом обірвалася з-під стелі і впала на підлогу. З гуком, як постріл, розлетілася на дрібні куски.

Чому? Що сталося? Невже перетлів шнур?

Роздяглись поночі.

Лягли спати.

А за якийсь час у двері стук. Марко встав, відчинив і в коридорному світлі побачив постать брата, Миколи, і поруч з ним міліціонера.

— Ми, Марку, до тебе . . . — сказав Микола.

— Прошу.

Увійшли до кімнати. Міліціонер попросив засвітити. Пояснили, що нема світла. Тоді він став коло прочинених дверей і попросив Маркового пашпорта. Той подав.

— Ви ж не тут прописані!?! — сказав міліціонер.

— Ні. Але скоро буду тут.

— Одягайтеся, ходім на вашу квартиру. Деякі формальності полагодити, звязані з неоформленою зміною мешкання.

Одягнувся. Не прощався ні з Настусею, ні з Льонькою. Навіть годинника і краватку лишив. Формальність мусить бути полагоджена. Він зараз же назад. Це дійсно зле, що зразу не оформив нового замешкання.

Відходячи, побачив в очах Настусі сльози.

— Чого, Настусю?

— У мене зле передчуття. Тебе не відпустять.

— Дурниця. Чому не відпустять?

Заспокоїв, поцілував, пішли. Микола, міліціонер і він.

На дворі холодно і непривітно. Особливо вставши з теплого ліжка.

Вітер. Сльота...

З Трьохсвятительської до Прозорівської добрий шмат дороги.

Але за двадцять хвилин вже дома.

В кімнаті (так само єдиній на чотирьох — матір, Миколу, його дружину і їх маленького сінка, Юрчика) сидить лейтенант. Курить. Жде.

Як прийшли, встав.

— Ви Стах Марко Іванович?

— Я.

— Чому не ночуєте вдома?

— Тільки що одружився. Не встиг змінити адресу.

— Ходім в район. Деякі формальності полагодимо.

— Гаразд, ходім.

Мати впала Маркові на груди:

— Сину! Тебе в тюрму ведуть!...

— Та й завіщо?

— Не знаю, не знаю. Але чує моє серце, що в тюрму... Візьми хоч пару білизни, рушника...

Марко до лейтенанта:

— Взяти?

— Та... візьміть на всякий випадок.

Стало ясно і йому, що в тюрму. Але за віщо? За віщо?...

Взяв коца, пару білизни, мило і рушника. Мати записує щось в кешені пальта. Бліді обличчя рідних супроводять кожен його рух.

А він спокійний. Наче з товаришами на Дніпро рибу ловити збирається, чи на пляж купатися.

Тільки, як все було готове і підійшов до матері, щоб проститись, побачив той страшний біль, що на її обличчю був написаний.

Стало і йому зле.

Швидко попрощався з усіма. Поцілував сплячого Юрчика на материному ліжку і вийшов.

Лейтенант зупинився коло воріт і закурив цигарку. Червоне півколо гліючого сірника блиснуло перед очима. До міліціонера:

— Ну все. Я пішов. Здаси на командатурі під розписку. І повернув праворуч.

Міліціонер з Марком наліво.

— Куди?

— На вулицю Рози Люксембург.

Далі все пішло, як у сні.

Командатура. Багато дверей. Повстані важкі килими вздовж коридорів. Притишена розмова. Сходи вгору і вниз.

Вони пішли сходами вниз. Нижче і нижче. Чавунні двері. Стук. Відчинились.

Знову коридор. Знову повстані килими. І ряди дверцяток з необструганих соснових дощок.

Тут ніхто нікому не говорить, а лиш — підводиться рука вожатого і кляцання пальців. Кляцання, що відбивається гострим болем в голові.

Марка ввели в одну таку комірку з сосновими дверима.

Розмір шафи. Тільки стояти.

Став. Дверцятя зачинились і кляцнула ззовні засува. Кінець.

Перше, що спалахнуло в думках:

— Не хвилюватись. Не думати, чому так сталося. Нерви й енергія ще будуть потрібні.

Але що робити? Чим зайняти увагу?

Вирішив проказувати собі напам'ять все, що в дитинстві і юнацтві вчив, читав, запам'ятав.

Завантажити увагу! Завантажити думки! Не думати про факт, що стався.

Не думати!

... Елади карта. Коцюбинський. На етажерці лебідь...

... Удари молота і серця і перебої і провал...

... Отже про глухе слово Гапка. Гапка це глухо. Ми її товариш Жучок...

... Коли Андрій Волик проходив повз сахарню...

... Зима! Зима! На фронт! На фронт! А на пероні люди...

... На білу гречку впали роси, веселі бджоли одгули...

На сонетах Зерова відчинилися соснові дверцята, кляцнули пальці і Маркові звеліли вийти.

Вийшов. Куди? Помах руки — просто.

Пішов. Коло виходу його прийняв інший, довгий, в шинелі і в шапці-вуханці.

Той перший був у гімнастюрці.

Вийшли у двір. Синява морозяного ранку. Крите авто з відкритою пащею дверей. Висять залізні сходики.

— Влазь!

І вже він між купою людських тіл, що були в авті. За ним ще хтось головою у його спину вперся і повалив його на чийсь коліна. На того ще налізли інші.

І все крик:

— Влазь!

Нарешті ляснули двері. Стало зовсім темно. Задихав мотор. Поїхали.

Серед тіл шепіт:

— Вас коли взяли?

— Уночі.

— А вас?

— І мене теж.

— А куди везуть?

— На Лукіянівку.

Авто жене швидко. На поворотах валить купу тіл то в один, то в другий бік.

— Господи ти Боже! А я жінку в пологах лишив... Прийшли і взяли... Навіть не знаю, чи хлопчик, чи дівчинка...

— А я ось два дні, як з операції. Рак шлунка. Третій місяць не працюю... Соцстрах показую. Не помогло.

— Тихо, хлопці! Ідемо через Хрещатик. Чусте, як тихо іде машина? По асфальті котимось...

— Отак мене возили в 33-ому році. Тоді добре було! Шамовки досить... А тепер...

Марка раптом почало трусити. Здається не змерз, а трусить.

І думки:

— Що там Настуся? Мабуть плаче. Побігла на Прозорівську... А мама? Молиться. Вона завжди, як горе — молиться. Не плаче, а так — сльози і молитва. Шкода, що годинника не взяв. Міряти час. Це ж дні і дні!... Дурниця. Ще до вечора може і випустять. Цікаво, як буду бігти додому! Як бігти! Ні, поїду трамваєм. Щоб швидше. А куди раніш? До мами, чи до Настусі? До Настусі. Ні, ні! До мами спочатку. Вона ж з досади вмре. Зайду до хати і:

— Мамо! Все в порядку! Мене випустили! Бач, а ти плакала. Ще й білизнаю наділила, щоб я мав що нести. А тепер побіжу до Настусі. Я скоро буду назад.

І до Настусі. Васильківська, Хрещатик, Костьольна. А потім по сходах швидко: раз-два-три-чотири-пять-шість. І ще раз: раз-два-три-чотири-пять-шість. І всі 12 сходин. А потім три рази на білий гудзичок пальцем: дрр...др...др...

Вона не думатиме, що це я. Поволі йтиме до дверей. А я другий раз дзвонити не буду. І раптом...

— Вилазь!

Тіла зарухалися, заметушилися. Горбинки, клунки, спини, ноги, рукави... Комусь шапка злетіла з голови. Виштовхнули її, впала на сніг. Притоптали...

Озирнувся: — сірий, високий мур. Башта. Вартовий.
— Струнко! В один ряд шикуйся!

Вишикувалися.

Вартових двоє. Один подзьобане віспою лице з вязкою ключів і кашкетом на потилиці. Посвистує і забиває ногу в ногу. Другий — червонощокий, з правого боку коло щоки кавалок дикого мяса, як шкіряна латка. В руках олівець і папір.

— Швидше! Швидше!

— Раз, два, три... надцять... надцять... двадцять!

Так!...

Читає по списку:

— Шлапак Миколай Іванович!

— Є!

— Тонконога Василь Дмитрович!

— Я!

— Соломо... — не може розібрати, заарештований помагає:

— Саламаха Петро Данилович. Є!

— А тебе хто за язик смикає, таку розтаку!...

Мовчать!

Мерта тиша.

Прізвища, імена. Прізвища, імена... Поплутані, перекручені.

І нарешті — обшук, дезинфекція, лазня.

Марко ішов за провідником довгими вузькими коридорами. Штани без пояса падали. Черевики без шнурків кляпали. Перед дверима одної камери стали. Провідник зазирнув у віконце-вовчок. Далі з вязки ключів вибрав одного.

Двері відчинились — кивнув рукою: заходь!

І зачинилися вони, залізом оббиті.

Але ж скільки тут людських очей! Очі і стрижені голови! На підлозі, на нарах, внизу, вгорі!... В сорочках, камізельках, шинелях, піджаках і просто голих.

Кинулися з запитаннями:

— Хто?

— Звідки?

— За що?

Марко сів тут таки коло дверей на залізний кадівбець-парашу з дерев'яним кружком зверху. На коліна поклав свого пакунка.

— Так. Ні. Ага. Вчора. Був. Не знаю...

Одмахувався, як від мух, від десятків запитань.

А в думках: Настуся, мати, Микола, забутий годинник, радіо, сніг надворі, трамваї... Забрані при обшуку — пояс, шнурки, підв'язки... Гудзики обрізані.

— Ні, ні. Я мушу взяти себе в руки!

А в вуха:

— Ти, братику, не журись!

— Тут є такі, що по десять місяців сидять і не журяться!

— То перші п'ять літ зле, а потім, як на дачі!

— „Ой, чого ти зажурився, молодий козаче!“ — хтось приспівав.

І дивно. За хвилину всі від нього відійшли. Побачив, як один ділить гребінцем кусень хліба на рівні маленькі частини з суворою увагою на обличчі, інший зшиває дерев'яною голкою ковдру, там точать шахи з камінців. Гребінця з дошки. Шкарпетки церують. Нігті чистять. На глині ділення дробу на дріб вивчають.

Кого тут нема!?

Вчителі, агрономи, лікарі, інженери, ковбасники, сталевари, танкісти, хлібороби, комсомольці, профробітники, летуни, комісари...

Кого тут нема!

Ні, все попереднє минуло.

Починається нове життя.

Хтось чітко на столі вирізав :

„Залиши надію кожен, хто сюди входить !

Він лишає надію. Він живе . . . викликами, допитами, баландою, новинами, що їх приносять з волі „новаки“. А головне розповідями собі й сусідам походів Сагайдачного і Сірка, Хмельницького і Кричевського. Власними комбінаціями забутих сюжетів „Салямбо“, „Нотр Дам де Парі“, „Айвенго“ і десятків інших романів, повістей, оповідань.

Йому заважають у цьому виклики його колег на допит. Колеги вертаються від слідчих з посіченими вухами, вибитими зубами, збитим на біфштекс тілом. Вертаються в маніякальному стані з „конвеєра“. Але його чомусь не викликають. Він продовжує жити в світі своїх зовсім далеких від тюрми явищ: шкільних задачок, шарад, кросвордів, віршів, романів і просто дурних вигадок на зразок:

Сам + ара = Самара

Дні + стер = Дністер

Жито + мир = Житомир . . .

Навіть змагання ввели: хто більше відшукає подібних комбінацій, тому лишня добавка зупи поза чергою.

А серце . . . а думки . . .

У сні то тут, то там розпучливий крик.

А рано:

— Мене, братці, жде смерть . . . Снилось, що я ліз у якусь діру і то що далі, то все вужчу.

— А мені жито снилося. Високе, високе . . .

— А мені, що я плавав у ставу!

— А мені мій синок Роман снився. І що він сліпий, а замість очей дві картоплини вирости . . .

І так дні і ночі: сні, історії, сварка, зупа, виклики . . .

Викликали і Марка два рази на допит. Перший раз — виповнив анкету. Другий раз — спитали чи знає інженера Марчака. Сказав не знає. Знову назад. І на двадцять другому місяці . . .

З 34-ої по числу змінених камер, пересидівши і пере-
видавши тисячі таких, як сам, опинився в маленькій
кімнатці, що на дверях мала табличку:

„Прокурор у спеціальних справах“.

Прокурор низенький у зеленому костюмі і пенсне
на носі. Напроти кучерява секретарка.

— Ваше прізвище? Імя? По-батькові? Де родились?
І так далі, і так далі. Вся родовідна!

А тоді урочисто:

— На підставі рішення спецколегії обласного суду
і т. д. і т. д. Стаха Марка Івановича вважати виправданим!

— Ну, як? Задоволені? Зараз одержите ваш паспорт
і речі, забрані підчас арешту. Ви — вільний!

Двадцять два місяці!...

Розписався в одержанні паспорта.

— Що з речей узято при арешті?

— Нічого.

— Хіба пояс, підв'язки і шнурки до черевик щось
тепер значать?

І знову довгими коридорами в супроводі вартового.

Потім його здали двом у військових одностроях. Ті
звірили зі списком. Знову запитали прізвище, імя, по-
батькові, де родився — всю родовідну! І, перевіривши,
чи нема чого в кишнях, випустили з високої брами,
в якій були маленькі на людину, дверцята.

Тепер він йшов з тюрми. Вільний! Як птиця, якій
він заздрих, коли вона в синяві неба, з дня на день 22
місяці крізь загразоване вікно, краяла простір.

Була пізня ніч. Ішов поволі, бо не міг йти швидко.
Одвик.

Позаду була тюрма, а попереду довга Львівська ву-
лиця, що вела додому, до двох домів: матиного й дру-
жинного.

Розіжджений шорсткий сніг. Темінь ночі, освітлю-
вана вуличними ліхтарями. Перша година ночі чи піз-

ніше? Не знати. Він ішов пішки. Трамваїв не чути. А коли б і були, чи ж мав він чим заплатити за квиток? Та й вигляд у нього: порвані вщент черевики з виваленими язиками. Штани і пальто, що сотні днів і ночей служили за ковдру, подушку, простирано...

І тому навіть вдоволений був, що не зустріне знайомих, не викажеться брудним, неголеним вязнем, не збудить чужої цікавості і лишніх запитань.

На півдорозі стишив ходу. Але ж куди спочатку? До рідних — матері, брата, чи до дружини? Хвилина вагання, друга...

Власне... власне стара мати мабуть стільки хильнула горя, що ніч їй ця... Хай ліпше буде спокійною нічю. Рано він зявиться до неї. Рано! Чистий, поголений, переодітий. Хай побачить його таким, як відпускала. Навіщо їй краяти серце оцим брудним лахмітним вязничним виглядом?

Отже, куди?

До дружини! Вимріяної сотнями ночей. Обцілованої у мріях, як жадна з живих на світі! Бо дні й ночі сам з собою, зі своїми думками. Про кого ж він міг думати, як не про неї? І побіг швидкою ходою туди, на Трьохсвятительську вулицю!

Яка чудесна назва: Трьохсвятительська!

Він і назву ту обмидував. Розкладав її на складники. Трьох святих... Чому трьох? Чи не від того, що Бог один у трьох особах? А може від імени Василя Великого, Григорія Богослова й Івана Золотоустого? А може тому, що життя людське складається з трьох начал: народження, життя і смерті? Бо й у нього було три начала: щастя запізнання з нею, потім вязниця, а тепер воля!

Промчав вантажний трамвай, дзвонячи верескливо всю дорогу. Пробрязкотіло авто. Ось дідок чистить пішход...

І не зчувся, як опинився на вулиці Трьох Святих!... Трьох Святих... Він зовсім випустив з уваги, що вона

ще має й іншу назву! Що вона тепер зветься: вулиця Жертв Революції!

Яка символічна назва: вулиця Жертв Революції!

А хіба ж він не жертва революції? Якби не революція, чи був би він у в'язниці? Адже ні його батько, ні дід, ні прадід, що жили до революції, не знали, що таке тюрма!...

А він ось її пізнав.

Він — жертва революції.

Іде на вулицю Жертв Революції...

Обовязково про це розказати Настусі!

— Дивись, Настусю! Твоя „жертва революції“ знову повернулася на вулицю Жертв Революції! Задоволена?

Та мета досягнена. Трьохсвятительська — Жертв Революції — тут. Він йде по ній. Міряє її своїми незвичними кроками. Тепер би міг йти вже й далі. Але нема куди.

Ось парадні двері. Так само дві вибиті шибки, як тоді: тільки біля дому чомусь викопано довгий рів. Приглянувся до рову: мабуть електричні кабелі кладуть... Сходи мляво освітлені такою, як і колись, брудною, запиленою лампою. Шість і шість — дванадцять сходів. Два закрути.

І з серцем, що застукало ще частіше, підійшов до дверей, шукаючи білого гудзичка.

Гудзичок є. Але таблички, на якій було написано її прізвище — немає. Що це мало б означати? Невже тут немає Настусі?...

Виїхала? Заарештували? Вмерла?...

Думки скачуть, але так швидко, що не збагнути, котра з них має більше право на правдоподібність. Зрештою нема коли роздумувати.

Він натиснув білого гудзичка три рази:

Дрр... дрр... дрр...

Мить, друга...

Той самий дзвіночок.

І в скронях ті дзвінки колючими голками штрикають:
до болю, до непритомности.

Аж скрипнули двері. Не з тієї сторони, де чекав.
З протилежної. Легка хода. Рішуче не її!

Але чия? ... Не розібрати.

Дзенькнув ланцюжок. Зіскочила засова. Скрипнули
двері — і перед очима Льонька.

— Льонька! Її синок! Значить вона є!

Кинувся, обняв, розцілував хлопця.

— Здоров, Льоньку! Не впізнав?

— Здрастуйте! Впізнав...

А відповідь повільна, холодна, суха.

— Що сталося, Льоню? Що сталося? — шепотів до
хлопця. — Може і маму заарештували?

— Ні.

— Вмерла?

— Ні.

— Виїхала?

— Ні.

— Що ж? Що? ... — серце падає і падає. Все валиться.

— Мама ... мамка ... знову ... одружилася.

Павза. Бачив тільки велику жовту пляму на білій
Льоньчиній блюзі. Та пляма почала рости, поширюватись
і закрила всього Льоньку.

— Добре, Льоню ... Гарзд ... — шепотів він далі. —
Тоді я піду назад.

— Куди? Зайдіть до сусідки Олени Іванівни. Я скажу
мамці ...

Він схопив хлопця.

— Ні, ні. Мамці не треба. Не треба казати мамці.
Я ... піду на свою квартиру, де жив колись. Будь здоров!

Хлопець руку до чола, наче хотів ще щось сказати.

— Щось хочеш сказати? Все, Льоню. Нікому не говори, що ти мене бачив... Що я був тут. Розумієш? Дуже тебе прошу.

— Добре.

— Ну, бувай!

Він потиснув хлопцеві руку в лікті і зачинив за собою двері.

А потім поволі східцями вниз. Сідали збурені почуття. Було соромно, боляче, важко.

— Він скаже їй, що я був... Він скаже. А що вона? І... як це так? Чому це так? Така нагорода за марення про неї, про її уста, очі, волосся, голос?... Марення 22 місяці!... Вдень. Вночі. Кожної години і кожної хвилини...

Швидче до своїх! До матері! До матері! До матері!

Треба було зразу до неї. Вона сказала б, що на Трьохсвятительській. Вона ж знає. Яка ганьба! Сором. Що сили на Прозорівську!

— Треба було зразу туди. Треба було зразу туди, — на тисячу ладів вистукувало в голові.

— Туди, де вона, вона, найрідніша, наймиліша... Що оплакала мою путь. Що... материнським серцем ніколи мене не зрадить, ніколи!

І по недовгому часі ішов деревяними східцями в дім, де жили вони — мати і брат з дружиною.

В тісному коридорі став біля стінки, поколупаної раз коло разу. Тут стукали ключиками, олівцями, палицями на знак, щоб відчиняли. І він зараз три рази стукнув кулаком, як колись стукав, коли приходив до своїх.

Стук той гомоном поплив по всьому маленькому будиночку.

І в ту ж мить скригнули двері, але не свої, господареві. Там ще, виходить, не спали.

— Марко Іванович?!...

В дверях стояла господиня Неоніла Памфілівна і зі здивування аж руки підвела до лица, наче відмахуючись від удару.

— Так, я, Неоніло Памфілівно. А мої де?

— Ваші? Ваші... Ваших... Та заходьте в кімнату. Ви ще нічого не знаєте?

Увійшли в кімнату. Тиша. За перегородкою сплять. Від очікування нової несподіванки в нього в грудях спирало дихання.

— Ні, я нічого не знаю.

— Хм... Дивно. Та ви сідайте.

— Ні, ні. Прошу розкажіть, що з моїми.

— Мама ваша... царство їй небесне...

— Померла?

— Померла нещасна...

— А брат?

— А брат виїхав. Був наказ виїхати йому з міста. Про вас сказали, що ви на засланні.

— Боже мій...

— А мама простудилась, як носила вам у тюрму передачі. Вона все носила вам і гроші, і хліб, і одягу... А не приймали. То не та літера, то не ті речі, то не той день. А одного разу, як пішла, то аж третього дня прийшла. Все на товарній стації визирала, чи не побачить між тими, що їхали на Сибір, вас. Не побачила, а страшно застудилась...

— Коли це було?

— А... рік тому. В грудні минулого року. Похорувала трохи, тай віддала Богові душу. Все вас згадувала перед смертю... І фотокартки вашої з рук не випускала, так з нею в руках і померла...

Стояв і два френзлі скатертини на столі двома пальцями сплітав. І тихе хропіння чиясь за перегородкою відбивалося в його вухах, як передсмертне хрипіння його матері.

Господиня продовжувала говорити:

— У вашій кімнаті з того часу, як ваш брат виїхав, живе залізничник один. По ордеру зайняв. Такий підлий. Дрова у кімнаті рубає, сміття вимітає під наші двері... Така біда, така біда... Ви вже в нас переночуєте. Куди ви в таку пізню пору підете?

Похопився:

— Ні, ні! Я хочу зібратися з думками. Дозвольте мені подихати свіжим повітрям... подумати... Я до вас завтра зайду...

— Ах так, ви до дружини. Правда, правда. Ну, тоді не смію затримувати. А завтра зайдіть. Розкажете, як вам там було...

Марко вийшов.

— Куди ж іти?...

— Яке все чудне! Ні людей, ні ознак життя... Все спить!...

І поводити пішов... Не зчувся, як опинився на залізничному двірці.

Підвів очі — море людей!

Зайшов у залю III-ої класи. В темному кутку знайшов вільну лавку. Сів.

Тепер спочити.

Обвів очима довкола. Люди: лежать, сидять, стоять. Сірі, сонні, мляві...

А коло дверей гурмою з валізками, течками, пакунками спішать-спішать!

— Смішні. Куди вони поспішають? Чи варто? Чи варто поспішати? І я ось недавно поспішав. А тепер... Мені так добре отут на лаві, в темному куточку. Ніхто мене не бачить, ніхто не знає... Я навіть... тут переночую. Йй Богу!

І ліг.

Високо на стелі затекла вода. Пізніш висохла і зосталася пляма. І він захопився тією плямою. Вона в його очах прибирала різних форм: он скаче кінь, ось росте соняшник... Там куц бузку. Ще далі — розкішна ваза з квітами... велетенський чобіт. А це? Це дуже цікаво! Це... Їй Богу, голова матері, завязана її улюбленою терновою хусткою!...

Тепер він буде дивитися на неї цілу ніч. І завтра... І щодня...

З розпаленими пильними очима дивиться на голову його матері — і хвилинами, здавалося, розцвітала на його обличчі радісна усмішка.

Зрідка викрикували паровозні гудки.

ПРОБЛЕМА ВЗУТТЯ

Було коло десятої години вечора, як учитель природознавства 29-ої школи міста Києва, Агій Агієвич Коломийченко, почав готуватися до сну. Він поставив настільну лампу з вищербленим абажуром на столик коло ліжка, тут же поклав розгорнутий на 12-ій сторінці „Короткий курс історії ВКПб“, поторкав пучкою пальця бурюльку, що два дні тому вискочила за правим вухом, і подумав:

— Мабуть я отих партійних зїздів ніколи не вивчу, так їх багато.

Він почав роздягатися. Скидаючи піджака, зауважив, що краї рукавів обтерлися так, що стріпки звисали і підшивка визирала. Але латати тепер він не міг, бо при вечірньому світлі кепсько бачив. Вішаючи піджака на спинку крісла, він подумав, що завтра після навчання в школі він візьметься за цю роботу.

Сів на ліжку і почав розшнуровувати правого черевика. Шнурок мав три вузлики, які кожного вечора затримували роззування. І тепер він ті вузлики пальцями розминав і поволі пропихав у дірки. За звичкою, виробленою за яких півтора десятка літ, він скинутого черевика повернув догори підошвою і почав оглядати чи не протерлась за день підметка. Наминаючи пальцями передка, він цим разом виявив, що його по краях наче хто пильником підпиляв у тому місці, де шкіра входила між підошву та устілку. І хоч черевикам минав уже четвертий рік, хоч були вони в напрямі безліч разів, але це відкриття його приголомшило. Справді, це означало, що треба ду-

мати про нові. Він прискорено розшнурував лівого, вузликів на шнурках не розминаючи і не пропихаючи. І на лівому виявив, правда, лише з одного боку, таке саме пошкодження. Що робити?

Агій Агієвич наминав попеременно, то правого то лівого черевика, випробовуючи, наскільки вони міцні, але сили в них вже не було. Зчовгані закаблуки, набиті з кількох клаптів підметки, рижуваті латки, що обліпили передки, наче осінні мокрі листки — все говорило, що час їх змінити на нові. Та й дощі осінні владно про це натякали. А іншої пари, крім стареньких парусинових туфель, недоношених літом, він не мав.

Оглянувши й обмацавши з усіх боків своє взуття, Агій Агієвич з розпукою поставив його під ліжку і вирішив замовити в „Індпошиві“ нове. Тепер же він ліг у ліжку, взяв „Короткий курс історії ВКПб“ і почав читати. Завтра мало відбутися чергове заняття з історії комуністичної партії. Але думки його пішли в зовсім інший бік. Перед очима, як привиди, поступово з'являлися ті перешкоди, що їх треба було подолати, щоб набути нове взуття. Бо коли б він був не „чотирьохсотрублевий“, як про подібних до нього іронічно говорила грошова публіка в місті, то він міг би й завтра піти на Хрещатик і в магазині „Главбувь“ купити за 225 рублів такі модельні туфлі, що аж сміялися б! Але бюджет його складали оті жалюгідні чотириста рублів на місяць, які при погляді на кожну річ, що красувалася за склом в розкішних „універмагах“, казали Агієві Агієвичу — зась.

Позики і всякі „добровільні“ внески щомісяця забірали у нього 120 рублів. На решту 280 було стільки дірок, що при отриманні заробітної платні він просто не знав, з якої почати їх затикати. Ощаджень будьяких він не мав, якщо не рахувати грубої пачки облігацій державних позик, яка лежала у нього в столі і що року грубшала; так що він навіть напевне не знав, скільки у нього їх зібралось: дві, три чи може більше тисяч. Виграшів на

них, як правило, не бувало. А продати, обміняти чи просто комусь за будь що всунути не було змоги, бо в кожного було їх досить.

Роздумуючи отак, він відклав „Короткий курс“ на столик, нагнувся до свого піджака і дістав з бічної кишені помятого цератового гаманця з протертими краями, розкрив його і почав переглядати свою готівку. Грошей було 72 рублі і 55 копійок. Рублі засмальцьованими папірцями, а копійки сірою дзвінкою монетою. Між копійками запримітив, що хтось йому мабуть при здачі замість десяти копійок всунув 20 грошів польських. Вирішивши, що завтра він зіпхне їх кондукторові за трамвайний квиток, Агій Агієвич заховав гаманця в кишеню і почав рахувати, скільки часу лишилося до нової платні. Оскільки виплата для вчителів мала бути 5-го числа, а сьогодні було 22-ге, то жити йому на всі ці гроші треба було ще 13 днів. Праці не заплачено за прання білизни — 22 рублі, квартира за два місяці — 48 рублів, вода — 2 рублі, світло — 3 рублі, дрова — 12 рублів, трамвай — 6 рублів... Щоденно на обід, вечерю і сніданок по 5 рублів... Так, доведеться підтягнути паска на животі! Але 110 рублів — вартість пари черевик у Індпошиві — відкласти треба. Тим більше, що платити не всі зразу, а по-половині; 50% при замовленні і 50%, як буде готове.

З цими думками Агій Агієвич знову взяв „Історію ВКПб“ і почав її читати, притримуючи пальцями правої руки бурульку за вухом. Але зміст читаного ніяк в його голову не ліз. Пригадалась дружина, що 15 років тому померла, син, що загинув у громадянській війні... Одинока старість, що все владніше і владніше ним оволодівала... А тоді літери книги сплилися в сіру масу, а рука, що тримала книгу — хить і впала на ковдру. Агій Агієвич відклав книгу на стілець, натиснув гудзичка біля лампи і поринув у тьму.

* * *

Другого дня, кінчаючи навчання дітей, Агій Агієвич підсів у вчительській до свого колеги, вчителя математики Обережного, і почав його просити, щоб той, не маючи зранку своїх, заступив його перших дві години, бо він хотів би піти в Індпошив замовити собі черевики.

Обережний глянув спочатку на черевики Агія Агієвича, а потім на голоблю його окулярів, перевязану ниточкою і промовив:

— А чи вдасться вам туди увійти?

— Попробую.

— Ледве. Бо коли я, йдучи в школу, проходжу вранці повз один такий Індпошив на Подолі, то враження таке, наче там сталась якась страшна катастрофа, а люди збіглись з усього довкілля, щоб подивитись.

Їх розмову почув учитель географії, Тома Лаврінович, єдиний серед учителів у нових жовтих черевиках, хоча, правда, у дуже зношеному і перелицьованому костюмі, та додав, що для того, щоб мати надію замовити взуття (а він замовляв і знає!), треба звечора день наперед записатися в чергу, а тоді вранці другого дня о 9-ій годині за списком стати на своє місце.

— Це вам буде коштувати невиспаної ночі і помятих боків, але пару черевик за 110 рублів може замовите, коли недалеко в хвості черги будете і на той день вистачить замовлень і для вас.

Агій Агієвич на те зауважив, що в чергах він стоять звик, а що може в той день для нього не вистачить, — треба ризикувати!

* * *

В ніч з 23. на 24. вересня 1940 року Агій Агієвич бродив по Великій Васильківській, тепер Червоноармійській, вулиці і вартував свосі черги. Так само ходили і інші. Розташуватися черзі біля крамниці звечора міліція не дозволяла. Черга могла утворитися тільки в день прийому замовлень, рівно о 9-ій годині ранку і ніяк не

раніш. Та о 9-ій годині ранку прийде понад тисячу чоловік! Підуть в хід плечі і кулаки. Міліція буде наводити порядок. А здадуть замовлення тільки перші 80—100 душ, здорових, з залізними м'язами і чавунними горлянками.

Тому люди завели ніким неузаконений порядок: звечора, як тільки смеркало, хтось, прогулюючись вулицею біля крамниці, заводив список бажаючих замовити собі завтра взуття в Індпошиві. Але, щоб той список був чинний і хтось інший своїм, іншим списком його не анулював, треба було пильнувати. І ті всі, що вписалися до списку, прогулювались по вулиці і чекали до 9-тої години ранку наступного дня. Кожних дві години список у кількох копіях у ріжних осіб перевірявся. Кожен, хто звечора вписався, підходив і, називаючи своє прізвище і номер, просив поставити проти його прізвища гачка. Хто ж не приходив на перевірку і проти його прізвища гачків не було, той, виходить, уночі не вартував і його зі списків викреслювали, а в кінці дописували нових, що, бува, серед ночі приходили і просили, щоб їх дописали.

Усю ніч Агій Агієвич прогулювався по Хрещатику, Басарабці і Великій Васильківській чи Червоноармійській вулиці. В умовні години відмічався і пильнував свого 47-го нумера. Повз нього, перед ним і за ним так само сновигали, як тіні, чоловіки, жінки, підлітки. Ніч тривала, здавалось, без кінця.

Нарешті в повітрі почало синіти, потім сіріти і, нарешті, став зовсім білий день. Бліді невиспані обличчя вартуючих зустрічались тепер при світлі дня, ніяково всміхались одне до одного, наче вони в цю ніч разом всі робили щось непристойне. А як почала наблизатися дев'ята година, Агій Агієвич вже стояв у черзі, притиснутий до стінки сусіднього з Індпошивом двохповерхового будинка і чекав, коли відкриють крамницю. Довкола нього було море люду. Десь вони раптом з'явилися, мов з-під землі, й Агієві Агієвичу пригадалися слова вчителя Обережного про подібність цього збіговиська з натовпом

на місці страшної катастрофи. Люди коло Агія Агієвича стояли так стиснено, що крім голови не було змоги поворохнути жадною частиною тіла. Хвилинами здавалося йому, що в цьому стиску він втратить свідомість і... загине. Але він мав позицію вигіднішу, порівнюючи з іншими, бо був коло стіни будинка. Правда, його тут могли розплющити, як огірка, що попадає між дошки двох скринь, одначе він тримався. Сил йому додавало те, що він був від дверей теоретично сорок сьомим, а в перспективі — надія на пару замовлених, конче йому потрібних, черевик!

Тиснули і що далі, то все сильніш. Агієві Агієвичу вже почали зявлятися жовті плями в очах, світ тьмарився і здавалось, що нічого на світі йому не треба. Але потім наче б відпускали і ставало легше. Та найбільшою скрути він зазнав, як черга посунулась вперед і пересунула його до напіввигнутої дуги, якою була захищена велика шибя крамниці. Залізна дуга припала йому якраз коло пояса. Спертися не було на що. І відчув він, що його от-от пере-ріже ця дуга й ноги з животом впадуть під натовп і будуть ним розтоптані, а тулуб з головою виштовхнуть наверх і піде він гуляти понад головами, як волейбольний мяч.

І якби дуга була трохи довша, а черга не пересувалась поволі наперед, то Агія Агієвича таки перерізало б! На щастя його незабаром зсунули з небезпечного місця знову під стіну, і він відчув, як всеньке його тіло знайшло точку опертя під муром. Йому стало трохи легше.

А натовп ревів. Хтось незаконно проліз у чергу. Його почали з неї витягати. Витягаючи, вирвали з ним і кількох „законних“, за яких той учепився. Прогалина після них в одну мить злилася так, що й „законні“ вже не могли на своє місце стати. Вони пхалися до своїх місць, благали, щоб їх впустили — дарма! І палець не протиснувся б на те місце, де вони стояли, не то що людина.

Ось осторонь два ветерани совєтсько-фінської війни сперечаються з міліціонерами, щоб ті пропустили їх наперед замовити взуття без черги. Вони показують свої папери, доводять, що воювали під Куокала і ноги там собі повідморожували.

— Ми життям жертвували! — кричали вони. — А тут пари дурних черевик без черги замовити не можна!

Стоїть один на милицях і жалібним голосом благає тих, що в черзі:

— Братці, пропустіть! Мені тільки один черевик замовити! Одну ж ногу маю! Другу під Выборгом втратив! Пропустіть, братці!

А коло нього і другий такий самий:

— Ми двох замовимо одну пару! Пропустіть, товаришочки! Бачите, у нього лівої нема, а в мене правої... Сорок другий номер для обох! Пропустіть, товаришочки!

А хтось із черги:

— Брешуть! Вони вдвох замовлять одну пару, а потім понесуть на Євбаз і продадуть! Знаємо таких! Не лускати!

Міліція з сил вибилася і не може ради дати, порядку навести. Свистки в них похрипли, з облич піт капає. Нарешті двері Індпошиву відчинились і з них вийшов завмаг. Хоч як коло порога було тісно, але йому дорогу зразу дали. А він пройшов у натовп кілька кроків, глянув в один-другий бік і владним голосом, що не припускав заперечень, промовив:

— Товариші міліція, пора впускати. Але поки порядку не буде — не відкрию. Хоч до вечора будуть стояти — не відкрию!

І повернувшись, повагом пішов назад до крамниці. Однорукий сторож-інвалід двері за ним замкнув.

Міліція безпорадна. Витративши всі сили і не добившись порядку, два міліціонери пробивалися до крамниці, щоб звідти зателефонувати в район і викликати кінний наряд. Аж тут гомін:

— Їдуть! Їдуть!

— Хто? Що? Де їде?

— Кінна міліція їде!

Так, їхало шість міліціонерів на конях. І раділи ті, що в черзі:

— Ну, нарешті буде порядок. Богу дякувати, що їдуть...

Але незадоволено гули ті, що загатили вулицю, поволі відступаючи назад. Коні, все ж таки, сила непереможна.

За десять хвилин увесь натовп відтиснули до протилежної сторони вулиці. Біля крамниці лишилися тільки ті, що приросли до стінки, тобто законна черга. Жалюгідний був їх вигляд: у того гудзиків на піджаку не лишилося, геть усі обідрали, тому кишеню одірвали і маталася вона збоку, як ганчірка; ще іншому рукава одпоролі, і червоніла підшивка, наче кров виступила; тому краватка пересунулась аж на потилицю... Розпатлані жінки, замурзані підлітки — кожне обхопивши з-заду в обійми одне одного, стояли... Але в серці кожного з цих помятих, обскубаних і замурзаних — вогник радісної надії: „Таки не марно я блукав-блукала цілу ніч! Стою біля воріт „царства“! Може таки увійду...“

В цьому мереживі міцно сплетених людських тіл стояв і Агій Агієвич. Ззаду його міцно стискав у своїх обіймах високий порубійко і гаряче дихав у саму потилицю. Він же, Агій Агієвич, так само тримав в обіймах розпатлану в сірому пальті жінку, від якої дуже било в ніс потом.

Нарешті відчинилися двері. Міліція коло них і кінна і піша. Гамір затиш. Входили перші десять. На вицвілих обличчях — вогник задоволення. Вони переступили поріг Індпошиву і вже там. Їм міряли ступні, виписували квитки. Вони платили 50% вартости. Вони, сяючі, з квитками в руках виходили, а їх супроводжали зависливі по-

гляди випханих, одведених, розсіяних. Підходили, розпитували:

— А що замовили? А який номер? А чи ще багато там є?

А тут же голос:

— Тю, дурні! Та яка вам ріжниця, що я замовив? Ви ж не замовите?

Вийшов маленький чоловічок із квитком у зубах, надягаючи шапку-вушанку. Вийшов, став, вийняв квитка з рота, глянув на всі боки і зідхнув:

— Ху-у-у, нарешті. Але ж і стиснули мене. Мабуть завтра треба буде в поліклініку піти... Щось в боці тріснуло... Ще може не доведеться тих черевик і носити...

А з протилежного боку вулиці, з-поміж тих, що випхані:

— Так тобі й треба. Не лізь з слабою головою в дух!

Десятки входять і входять. Ось і Агій Агієвич уже коло самих дверей. Тріпоче його серце: „Щоб хоч вистачило... Щоб не сказали, що нема... Що на сьогодні закінчили прийом...“

Але двері відчинились і пропустили новий десяток. Один, другий, третій... увійшла жінка, яку він тримав в обіймах, і він зайшов. О, яке щастя! Він уже увійшов. А може це сон? Ні, таки справді він у середині крамниці. Запахло виправленою шкірою, зір гладять коробки з взуттям на полицях... На підлозі тирса соснова поскрипує, метушаться продавщиці... В кутку чорне, мов наваксоване, погруддя Леніна. Над ним червоне полотнище, на якому великими жовтими літерами написано: „Передовикові у соціалістичному змаганні — фабриці Індпошиву ч. 3 від Облпрофради і Облпарткому“. Походжає завмаг. Як король. Як Далай-Лама. Сам Сталін у межах оцього взуттєвого підприємства! Вершитель долі ніг оцих маленьких люців. Захоче він — будуть черевики. Не захоче — не буде черевик.

Агієві Агієвичу поміряли нарешті ногу. Дали квитка. Він заплатив 55 рублів завдатку. Яка радість!

Він виходив. Почував, що і в нього в грудях поколювало, але був ще весь гарячий від хвилювань, переживань і стисків. Кров у ньому ще не охолочила. Він вийшов з виглядом переможця:

— Ех, ви! Скільки вас тут... А я вже замовив!...

І до нього підбігали і питали:

— Що? Яке? Який номер?

Агій Агієвич коротко відповідав і поспішав додому. Але ще не відійшов і десятка кроків, як почув позад себе зойк. Наче там стіна завалилась і придушила нещасних тих.

— Що сталося?

Нічого особливого: вийшов завмаг і коротко сказав:

— На сьогодні кінець. Прийняли 60 пар. Решта завтра.

І це ті, що їм ребра ламали, ті, що ніч не спали, ті, що були біля воріт „царства“ і не попали до нього, так скрикнули. Вони, нещасні, якщо вистачить у них сил і духу, знову мусять ставати на варту і цілу ніч пильнувати черги. Знову хвилюватись, переживати...

Але Агія Агієвича все те вже не цікавило. Він трохи їм поспівчував. В очах світили йому пара замовлених черевик, що через три тижні мали бути на його майже тепер босих ногах.

* * *

Минуло рівно три тижні. На табелі-календаріку, що висів над ліжком, Агій Агієвич ретельно кожного дня увечорі закреслював число і підраховував, скільки ще лишилося до того дня, як будуть готові його черевики. Аж нетерпляче очікуваний день настав.

Була це субота. Закінчивши навчання дітей, Агій Агієвич в особливо піднесеному настрої ішов до крам-

ниці Індпошиву. Він ішов і вряди-годи зиркав на свої старі черевики. Тепер вони мали зовсім кепський вигляд. Латані останнього часу ним самим удома, вони скидалися вже на постолі, а не на черевики. У школі, входячи до класи, Агій Агієвич тепер не ходив і не стояв перед клясою, як бувало, а швидко сідав коло столу і ноги засував далеко під стіл. Під час перерв, в учительській, він сідав у куточку на стілець, а ноги засував під столик, на якому стояв бак акваріюма коло вікна. Всі три тижні він крім школи нікуди не ходив, а все чекав: ось взує нові черевики, а годі вже піде десь пройтися, щоб подихати свіжим повітрям.

І тепер чапав він по Великій Васильківській, нині Червоноармійській, вулиці, і серце його незвичайно стискалось: геть чисто так, як ще малим хлопцем колись, коли йшов у гості до батюшки о. Інокентія і добре знав, що назад буде йти з подарунком.

Було по другій годині дня. Черги до Індпошиву вже давно не було. Перед крамницею скрізь валялися папірці, шмаття, недокурки — все залишки того натовпу, що зранку тут був. Двері крамниці були відчинені і коло них сидів той самий однорукий сторож-інвалід. Агій Агієвич увійшов і йому знову, як тоді вперше, запахла виправлена шкіра, а під ногами заскрипіла соснова тирса. Він дістав свого гаманця, вийняв квитка і подав його довголицій дівчині, що стояла за лавою. Дівчина глянула на квиток, а тоді повернулась до розставлених на полицях коробок і почала шукати потрібного їй нумера. Він знайшовся враз. Витягнувши коробку, дівчина поставила її на лаву і розкрила. В коробці лежала пара нових черевик. Вони приємно пестили зір Агія Агієвича і блискучими зубчиками своїх рантів, наче посміхалися до нього. Агій Агієвич засміявся.

— Чого ви? — здивовано запитала довголиця дівчина.

— Нічого. Це я так... пригадав, яка тут черга була, як я замовляв... — сказав Агій Агієвич і почервонів, бо йому здалося, що вона зрозуміла, що то він з радості, що буде мати нове взуття, так засміявся.

55 рублів він зразу ж заплатив, узяв під пахву коробку і солодко посміхаючись, уклонився продавщиці, а однорукому сторожеві-інвалідові навіть одинокую ліву руку його потиснув при відході.

— Хай знають, що я вдячний їм за їхню працю... — подумав Агій Агієвич.

Він ішов додому і наче пхала його якась невидима сила йти швидче. Носити такі речі за останніх 10—15 літ він геть одвик.

Аж ось і мешкання. Відчинив двері, увійшов, сів на стілець і почав роззуватись. Йому не випадало міряти в крамниці, бо, правду кажучи, були на його ногах не шкарпетки, а старі позаціровані халявки від них, а самі ступні були замотані у невеличкі ганчірки..

Босий, підійшов він до стола, поставив на ньому коробку і вийняв із неї черевики.

Здавалося, що в кімнаті стало світліше, так вони блискували своєю чорною глянцевою барвою. Агій Агієвич відійшов від стола два кроки і здаля любувався новою парою. Потім він підійшов знову до них, взяв лівого черевика в руки і, погладивши ніжну шкірку рукавом піджака, сів на свій єдиний у кімнаті стілець і почав нового черевика взувати.

Тверді заправи стиснули ногу з обох боків, як і лишило новому взуттю. Нога в новому черевикові була, гей би чужа! Взяв тоді правого, змахнув рукавом пилком з носка, одвів руку, покрутив туди-сюди, полюбувався, а тоді й другого надів.

Чудово! Два кроки вперед, два кроки назад, крутувся як дзига на пальцях правої ноги, як було ще малим крутився і — гоп! підскочив трохи догори, з ра-

дості, звичайно, як підскакують діти, коли мають подарунки.

І раптом відчув, що правій нозі стало зовсім вільно в черевикові. Нагнувся, глянув і — задеревів: з правого боку, коло самого ранта випорскнув передок із підшви і очам Агія Агієвича відкрилася діра на добрих п'ять пальців. Блискучого ранта закрили виторочені нитки і стріпки рудої підшивки. Агій Агієвич блискавично його зняв, всунув руку в передок і почав оглядати, що сталося. Він то виймав руку, то совав назад у передок, мняв шкіру, вивертав, нюхав її... На чолі виступив холодний піт, пальці змокрили і перебрали темну барву з шкіри.

— Чому? Чому він порвався?

Дивився й оглядав, як оглядає дитина нову, але поломану нею цяцьку. Тоді зняв другого, подивився. Другий був цілий. Він обидва у коробку, накрив, і стійма взував свої старі черевики. Коли взувся, взяв коробку під пахву і швидкими кроками пішов назад до Індпошиву.

* * *

В крамниці Індпошиву його взуття оглядала та сама довголиця продавщиця, однорукий сторож і якийсь чоловік з одним вусом сивим, а другим чорним. Вони низували плечима, пробували на пальцях шкіру, мняли її, поки не вийшов з осібної кімнати сам завмаг. Він узяв порваного черевика в руки, глянув на нього, а потім зразу вклав у коробку на лаву і прикрив.

— Так, — сказав він, дивлячись поверх голови Агія Агієвича на стіну, де на червоному щиті висіли фота ударників-стахановців взуттєвої промисловости. — Ми майстерня пошивна, а не ремонту. Несіть в ремонтну майстерню.

— Як то в ремонтну майстерню? — скрикнув Агій Агієвич. — Адже ж я ще в них не ходив!

— А що ж, ми вам рване дали чи що?

— В тім то й річ, що рване!

— Рване?

— Рване.

Завмаг повернувся до продавщиці:

— Ви дали цьому громадянинові рване взуття чи ціле?

— А хіба ж товариш взяли б черевики додому, якби вони були рвані?

— Чого ж ви, громадянине, людям голови морочите? — гримнув на Агія Агієвича завмаг.

— Як то морочу? Як то морочу? — задихаючись, повторював Агій Агієвич. — Я сто десять рублів заплатив, три тижні чекав і маю за те рвані черевики?

— Ви коротко скажіть: чого ви хочете? — запитав завмаг, склавши на грудях руки і міряючи Агія Агієвича знищувальним поглядом з ніг до голови.

Для невимовно ображеного Агія Агієча, що почув усю справедливість своїх претенсій до Індпошиву за своє взуття, це питання було несподіваним і він не знав, не міг зразу знайти слів, що й як йому відповісти. У нього раптом язик задеревів і він лише дивився ненависним поглядом на огрядну постать завмага.

— Я... я... я... — якав Агій Агієвич.

— Ви що, німі? — гримнув знову завмаг.

Довкола вся крамниця: продавщиці, касієр, інвалід-сторож, чоловік з ріжнокольоровими вусами і ще якихось дві дівчини, що ввійшли в ту хвилину до крамниці — стояли і пильно вдивлялися в цей нерівний двобій: високого, пишного, гарновбраного завмага, і мізерного, обіраного, з позавязуваними окулярами на носі Агія Агієвича. Двобій був, ясна річ, нерівний, щось на зразок добре вгодованого барвистого півня з замореним обдріпанним курчам.

Відчуття оцієї зовнішньої нерівності добивало Агія Агієвича. Він стояв перед завмагом і не міг нічого вимовити. Це тривало якусь мить і Агій Агієвич лише одне розумів, що мовчати далі не можна, що треба йому від-

повіді і відповісти так, щоб дати зрозуміти і йому і всім спостерігачам, що він не шматка, не ганчірка, а людина, хоч сучасне життя зробило з нього пародію на людину.

Завмаг, відчуваючи свою перемогу над ним особливо в очах сторонніх свідків цієї сцени, картинно розвів руками, мовляв, що тут довго розводитись з оцим недотепою, повернувся і повагом пішов до своєї окремої кімнати.

Агій Агієвич, бачучи, що він ось-ось зникне за дверима, крикнув йому наздогін:

— Ех, ви! Стакановці!

І сам злякався, що він сказав. Це слово у нього вирвалось мимо його волі. Агій Агієвич бачив перед собою на стіні червоний щит з фотами ударників взутевої промисловости, а посередині між ними велике фото завмага. Внизу стояв підпис: „Кращі стахановці-ударники взутевої промисловости“. І можливо оте фото і підпис шепнули послати наздогін завмагові оте слово. Але завмаг його почув, а почувши, раптом став, повернувся і глянув здала на Агія Агієвича. А тоді швидкими кроками підійшов до нього.

— Що ви сказали? Що ви сказали, громадянине? — питає настирливо завмаг. Агій Агієвич відчув, що він влип з оцим словом у неприємну історію. Перекручене „с т а к а н о в е ц ь“ — походило від прославленого „стахановець“, означало неприпустиму образу, обожнюваного владою терміну. А сказане при свідках, воно означало слідство, суд, а може і тюрму.

— Дайте вашого паспорта, громадянине! — сказав завмаг. — Бачу, що вас радянська влада ще не навчила, як жити на світі...

І пішов до дверей, де висів телефон-автомат.

— Галло! Станція. Прошу дати мені перший район міліції...

Агія Агієвича охопив панічний страх. Він кинувся до завмага.

— Товаришу завмаг! Вибачте! Я не хотів вас образити... Вибачте! — говорив він до широкої спини завмага, який настирливо добивався району міліції. Але район не відповідав. Тоді завмаг сердито кинув руркою телефона на місце і рвучко повернувшись, крикнув до Агій Агієвича:

— Пішов звідси! Геть! Швидко!

Агій Агієвич, зачувши ці слова, вхопив свою коробку з черевиками і як куля вилетів з індопошиву. Він ішов і чув тільки, що бурулька за правим вухом дуже свербіла і в корінцях волосся на голові наче голками поколювало.

На Каравасьській площі радіорепродуктор голосно наспівував:

„... Я другой такой страны не знаю,
Где так вольно дышит человек...“

Агій Агієвич нічого не чув і нікого не бачив усю дорогу до самого дому. Вдома він коробку з черевиками підсунув під свою невеличку полицку з книгами, а сам роздягнувся, роззувся і ліг у ліжку.

Треба було готуватися до лекцій, вчити „Короткий курс історії ВКП(б)“, готувати норми ПВХО, думати про дрова, про плату за мешкання, прання білизни, про їжу... Але найбільше турбувало його взуття. Тепер в ремонтній майстерні візьмуть не менше як 50 рублів, чекати треба буде ще три тижні, у них такий строк скрізь... В чому ж він ці дні буде ходити до школи?

Лежачи, надумав. (Бо з якого становища людина не знаходить виходу?) Коли розлізуться ці старі зовсім, він тоді взує також старі парусинові туфлі. Воно, звичайно, незручно в осінню мряку і холод ходити в парусиновому взутті, але хіба ж звикати тільки до цього?...

На дворі шумів рясний осінній дощ.

МАМО, Я ВІРЮЮ...

Восени 1943 року до Відділу Культури й Освіти міста Києва зголосилася вчителька, щоб одержати посаду в школі. На запитання, чому вона досі навіть не зареєструвалася як педагог, адже школи працюють неповних два роки, вона відповіла: для того, щоб рішитися працювати в несовєтській школі, вона мусіла пережити те, що недавно пережила. І вона розказала нижчеподану історію свого життя.

* * *

Я хочу розказати вам один випадок із мого життя. Випадок, який мене переродив і зробив іншою людиною, ніж була я до того.

Мені тепер 30 літ. Як почалася революція в Росії, мені було чотири роки. Чи треба вам казати, що як учителька совєтської школи і дружина відповідального партійного робітника, я повинна була бути і була дитиною нашої совєтської доби, нашої совєтської держави?

І я нею була. Вам нічого не казатимуть слова „комсомолка“, „активістка“, людина пролетарського походження, бо батько мій був на залізниці стрілочником і загинув під колесами паротяга.

Я зосталася з матір'ю, більш дітей не було. Мати отримувала після батька пенсію, а я вчилася на стипендії спочатку на робітфаку Київського Педагогічного Інституту, а пізніш і в самому інституті.

На третьому курсі я познайомилася з моїм майбутнім чоловіком, тоді секретарем партійного комітету на цукровій фабриці ім. Карла Маркса. Через рік ми одружились. Я отримала призначення до 14-ої школи міста Києва на посаду вчительки української мови, а чоловік і далі лишився на тій самій посаді у тій самій фабриці.

Жили ми на розі вулиць Кузнечної і Саксаганського на другому поверсі в чудовому домі фабрики ім. Карла Маркса. Чого нам тоді бракувало? Нічого.

Як відповідальний партійний робітник, мій муж мав спеціальні талони до закритих крамниць і розподільників, ми мали спеціальні безплатні абонементи в усі театри і кіна, до нашого вжитку було спеціальне фабричне авто, яким ми могли користуватися коли хотіли й скільки хотіли, в нас був на Дніпрі за нами закріплений спеціальний моторовий човен, ми мали постійну вілу у Пущі Водиці, збудовану фабрикою ім. Карла Маркса — одним словом усе й то рішуче все було нам приступне. Чи треба вам доводити, що я була вдячна й вірна нашій советській державі і жила тільки тим, чим жила наша партія і наша советська держава? Я думаю, вам зрозуміло без пояснень, якою вірною советською людиною була, і я таки справді нею була.

Я вам говорила, що в нас було чудесне мешкання. Воно складалося з п'яти кімнат і кухні. В трьох кімнатах жили ми з чоловіком — спальня, вітальня і його кабінет, четверта була для нашого сінка Вови, а в п'ятій жила моя старенька мати.

Кілька слів про маму: Якщо було щось у нашому домі, що тягнуло нас назад до старого побуту і старих звичаїв, то це була наша, вірніше моя, мати. Напочатку, коли я вийшла заміж за Бориса Миколаєвича, це була довготривала тема наших частих спорів і дискусій вдома. Чи мусимо ми в нашій мешканні терпіти образи, хоча б тільки в материній кімнатці, терпіти лампадку, щорічне

готовлення куті, пасок, ходіння нашої мами по тих кількох церквах, що ще лишилися були в Києві?

Ми обоє з Борисом Миколаєвичом були тієї думки, що не мусимо. Що треба ці забобони викурити з хати. І я перша за це взялася. Моя робота тривала дуже довго, але наслідків не дала. Мати, як кажуть, з усім цим пішла у запілля, тобто назверх ми нічого не бачили і не знали, але в душі вона залишилася такою, як була. Коли нас не було, вона молилася, хрестила дитину, вішала образка в кутку. Коли ж ми приходили — все зникало. Пізніше я про це довідалась, сказала чоловікові, але Борис Миколаєвич махнув рукою. І так ми жили. Жили аж до 22. червня 1941 року.

Коли відгрімилі перші вибухи німецьких бомб над Києвом уранці 22. червня, Борис Миколаєвич зразу ж поїхав на фабрику. Я його не бачила чотири дні. На п'ятий день він приїхав автом у військовій уніформі і сказав, що їде з особливим призначенням і що, коли я маю бажання, щоб я провела його на станцію до поїзду, що мав відійти за годину.

Це був страшний удар. Я не могла стриматися, коли він цілував Вову, прощаючись із ним, і в мене, здається, перший раз за все життя полилися сльози мимо моєї волі. Ні, дурниця. Чи ж треба плакати? Він їде у важливих справах в обличчю найбільшої загрози, яка могла бути для советської держави — чи ж тут місце сльозам?

Я затамувала мій біль. Я міцно його обняла: „Так, ти мусиш їхати, раз треба. Ти мусиш“.

І ми пішли. Не поїхали, а пішли. Нам захотілось поруч пройтись, хто зна, може востаннє, тим містом, в якому родились, зросли і мали так багато прекрасних спогадів...

Місто мало вигляд мурашника, якого щось стороннє розворушило. Потоки авт, вантажених і пустих, трамваїв, кінних возів сунули безперервно по всіх вулицях і в усіх напрямках. Цей транспорт часто застрявав особливо на

перехрестях і все раптом зупинялось. Тоді починали ревети сирени, дзвонити трамваї, гукати на всі лади люди й усе зливалось в один суцільний монотон, якому одно ім'я можна було дати — божевілля.

Ми йшли поруч одне одного міцно рука об руку. Ноги нам порошив пи́л і безмірна кількість обвуглених папірців, що літали над землею і в повітрі від спалюваних установами архівів. Ми майже не говорили. Я тільки його спитала:

— Ти їдеш, а що буде з нами?

— Чекай, — відповів він. — Як буде зле, за тобою приїдуть, повантажать усе і відвезуть у безпечне місце.

Решту дороги ми мовчали. На станції ми міцно потиснули один одному руки і він пішов на перон. Більше я його вже не бачила і по сьогодні.

Від цього моменту життя наше круто повернуло на 180 ступенів в інший бік. На третій день по від'їзді Бориса Миколасвича Вовчик перебігав вулицю і його зачепило авто. Удар був такий, що він дістав струс мозку і того ж дня був відвезений у лікарню. Мама від хвилювань і тяжких переживань раптом загубила своє, правда крихке і дріботне, але таке важне тепер для мене здоров'я. Тепер вона скаржилась на головні болі, втратила апетит і цілими днями лежала в ліжку з перев'язаною головою і шептала свої молитви.

Я стала як зацькований звір. Вперше в моєму житті я відчула удари життя і то що далі, то все сильніші.

Війна, як вам відомо, з перших місяців блискавично розгорталася не на нашу користь. Відступ радянських військ ішов по всіх фронтах і Німці зближались до Києва.

За мною приїздило авто три рази. Але як я могла кудись рушити, коли єдина дитина була в поліклініці, а мати майже не вставала з ліжка в хаті? І я відмовила. Просто: що буде, те й буде.

Коли почалося бомбардування Києва німецькою артилерією з Голосіївського лісу, я вирішила забрати ди-

тину додому. Він почував себе трохи краще, але ні сидіти, ні стояти, тим більше ходити, ще не міг. Я найняла візника, заплатила 500 карбованців і привезла його додому. Тепер треба було доглядати двох хворих: сина й маму. Я моталася як могла. В останні дні, коли стало цілком ясно, що Німці в Київ увійдуть, понаносила з магазинів харчів — круп, масла, цукру, кексів — скорше інстинктивно, ніж свідомо, бачучи, що й інші те саме роблять.

Одного осіннього дня в місто вступили Німці. Наш дім, як один з найкращих на вулиці, Німці зреквірували для військових потреб. Усі мешканці мусіли вибратися в тому числі і ми. Мені дісталася кімнатка на 12 квадратних метрів у напівпідвальному приміщенні на Малій Васильківській вулиці. Тут ми мусіли жити втроях: я і моїх двоє хворих.

Але це ще не все. Швидко минула осінь і настала страшна зима 1941-42 року без тріски дров, без електрики (з усіх приватних домів електрика за наказом Німців була вилучена) і майже без жадних харчів; бо те, що було призбиране в червні вже вийшло, і я почувала себе як на льоду, що починає з усіх сторін танути. Що робити?

Я кинулась до заняття, що ним більшість жінок мого стану здобували засоби до життя — до спекуляції. На збережені гроші і деякі цінні речі я накупила і наміняла в околицьких селах різних харчів, а найбільше сала і масла і потім все те продавала і міняла в підвіздах домів коло базарів Сінного, Басарабського і Евбазу. Але це було дуже небезпечне заняття, бо Німці страшенно переслідували. А що було робити інше? Дехто з моїх знайомих влаштувався на працю в хлібзаводі, спиртзаводі, в установах як житловий відділ, транспортний то що. Але для мене це було неприйнятним, я ненавиділа тих, що відняли у мене моє прекрасне життя і підпомагати їм я не хотіла.

Час ішов. Цілий 1942 рік я так боролася з холодом, голодом і нуждою. Я не знала, що буде через день, місяць, рік. Я просто відчувала інстинктивно, що треба боротися за життя. І я боролася.

Мамі стало трохи краще. Вона могла вже встати з ліжка і з того всього, що я приносила до хати, могла зварити снідання, обід, вечерю... Син, як і раніш, не вставав; до попереднього у нього відкрилося нагноєння у правому вусі, і я більшу частину з того, що могла вторгвати, віддавала на лікарів.

Але тут настало найгірше, чого я найбільше боялася. Почався набір людей у Німеччину на працю. Спочатку брали добровільно, пізніше, з огляду на мале число охочих, почали брати силою. Управи складали списки мешканців, і всіх, хто не мав певного заняття — силоміць відправляли в Райх. Що я мала робити?

І щоб не бути відправленою в Німеччину, я почала думати про роботу. В цьому мені повезло зразу. Дружина такого самого, як і мій чоловік, відповідального партійця, працювала тепер на спиртовому заводі на Куренівці. Вона мала роман з Німцем, шефом заводу, і вона допомогла мені дуже легко влаштуватись біля неї на працю.

Тепер з довідкою, виданою німецькою адміністрацією, я могла спокійно жити в місті і навіть по неділях підробляти тією самою спекуляцією. Все, здавалося, йшло до кращого, тим більше, що Німці почали відступати і в мені почала жити віра скорого кінця їх окупації. Та вирішальний іспит все чекав мене попереду і день його невблаганно що далі, то все наближався.

Одного разу, це було в лютому 1943 року, коли я повернулася з роботи, я застала таку картину: мама несучи в збанку воду з двору, бо в домах води не було, а всі мешканці брали воду з спільного дворового крану, — поховнулася на обледенілих сходах і впала. Що з нею сталося не знати було, але сусіди внесли її напівживу до кімнати і коли я прийшла, вона не могла поворухнутися. Тепер до

прикутого до ліжка сина долучилася ще й мати. Чи не прокляття долі?

Реєстрація безробітних і примусовий набір до Німеччини тривали, але жадних наслідків не давали. Німеччина ж потребувала робочої сили. І тепер Німці хапали здорових і молодих людей на вулицях, вели їх на збірні пункти і того ж дня відправляли у замкнених вагонах до Німеччини. Чи треба вам казати, що ця сама доля чекала і мене?

Я вже вам казала, що по неділях, я, щоб підробити, займалася спекуляцією. В одну з таких неділь, коли я вийшла на Володимирський базар з двома пляшками спирту в кошику — до мене підійшов чоловік в цивільному, запитав, що я маю і коли я показала спирт, вийняв револьвера з кишені, сказав що він поліцай і наказав мені йти з ним до поліційної дільниці. Як я не упрошувала його дорогою, що я йому не пропонувала — не могло. В дворі поліційного будинку стояло вантажне авто і нас в такий спосіб наловлених осіб з дванадцять після обшуку посадили в те авто і відвезли на Львівську вулицю в збірний пункт для тих, що їх відправляли у Німеччину.

Який був тепер мій стан? Що я відчувала? В яким напрямку працювали мої думки? На якийсь час я просто втратила була здібність почувати, мислити і діяти. Часом здавалося, що все, що діялось довкола мене то був сон. Часами здавалося, що я хвора і то все моє марення... Але по якимсь часі свідомість моя до мене поверталась, чиста й кришталева, як сльоза. Я була в числі тих, що мали їхати в Німеччину. Я була у великій клясній кімнаті однієї з київських шкіл на Львівській вулиці. Тут було біля сорока жінок різного віку, професій і вигляду. Більшість з них попала сюди так само, як і я — схоплені на вулиці, на базарі, коло воріт дому. Тут було кілька селянок, що прийшли до міста з молоком, а сюди попали, і коло них на шкільній лаві примостилася я.

Маленька нестара селянка в чорній хустці з пов'язаним білим платком підборіддям тримала в руках натільного хрестика і молилася. Я чула як вона шепотіла слова молитов, з котрих я не знала жадної. Я чула, як вона проказувала: спаси і помилуй Боже Якова, Гната, болящу Ксеню, Петра у війську, маленького Миколая, безпутню Теклю і пошли їм здоров'я, сил, добра і спасіння... І на лиці її був той спокійно-урочистий вид, який я бачила тільки у моєї мами і то в ті самі хвилини, коли вона творила молитви. Мені було якось дивно.

Я закінчила педагогічний інститут. Багато читала. Як сьогодні стоять у моїй пам'яті й уяві живі постаті героїв з творів Горького, Тургенева, Гончарова, Бальзака, Гюго. Я читала твори Леніна, вчила історію міжнародніх революційних рухів, історію ВКПб, знала марксову діалектику і після всього того, якщо взяти до уваги твори ще наших советських письменників — мені здавалося таке все в житті просте і звичайне. Розум і воля. Дві сили, які є паном і богом людини. Розум і воля! І я до останніх днів цими двома силами і жила. Вони мене рятували, вони мене вели і я була... майже на краю перемоги. А тепер? Ну, чим мені допоможуть мої вчителі — з одного боку дворянсько-поміщицькі і советські письменники, а з другого марксівська діалектика і історія революційних рухів? Чи вони можуть мені допомогти? Там у чотирьох стінах маленької кімнати лежить дві безпомічних найближчих мені істоти, а я тут. Це все одно, що пташка вилетить з свого гнізда і попаде в сільце. А в гнізді маленькі, що не можуть літати пташенята. Хто їх нагодує? Хто їм дасть сили жити? Але пташка є пташка, — створіння без розуму і почуттів, щоб страждати! А я? Де я дінуся з моїми болями? Чим я їх заспокою? Де лік на мої рани серця, що відняли від мене спокій?

Я попала на збірний пункт о 10 годині ранку. Тут ми мали бути до години шостої ранку другого дня, коли ешелон з людьми вантажився і вирушав з товарової стації

Київ II. Отже у мене був попереду один день і одна ніч. Як багато, якщо важити на горе і як мало у порівнянні з вічністю, що нею є людське життя! З присутніх тут жінок я зауважила, що більшість мала якийсь особливий поважний настрій, що не говорив ні про розпуку, ні про злість. Просто люди думали над поважністю хвилини, яку вони переживали. Моя нестара сусідка селянка з покрояним зморшками лицем і підв'язана білим платком підборіддям, коли кінчала молитися — ставала така привітна, наче вона у цю мить побувала вдома коло своїх рідних, все там заладнала, всіх заспокоїла і сюди за велінням обов'язку сама добровільно прийшла. Вона гостинно пропонувала нам свій хліб з кусником сала, що був у неї в білий рушничок завинутий, питала чи не треба кому гребінця розчесатися... Мала голку, наперстка і два клубочки ниток, білих і чорних. Пропонувала їх всім, може комусь щось подерлося, щоб залатати...

Просто світилася доброта і щирість у всіх її словах і вчинках. Мені ставало легше, як я споглядала її. Я запитала, кого вона має вдома і як сюди попала. Вона лагідно і ґрунтовно розказала, що сама вона з Василькова, має невеличке господарство і дочку з онуком. Донька хвора на сухоти, а онук маленький, ще чотири роки несповна. Вона пішла у Київ, щоб дістати для доньки цитрин, бо їй дуже хочеться солодкого чаю з цитринами. Прийшла, а на базарі її поліцист зловив, бо ще у неї було в торбині півтори десятка яєць, і привели з поліції сюди. Що буде? Єдина надія на Бога. Більш ніхто не допоможе. Як їй суджено поїхати в Німеччину, то тих обох люди доглянуть, а як ні — то вона буде коло них... Якилина, так звали нестару селянку, довго розповідала, яка її донька, які любить вбрання, як уміє вишивати, скільки виробила за літо полотна... Вона розповідала годинами і здавалося, що має про що розповідати на тиждень. Коли приносили на обід хліб з ковбасою і суп — вона, отримавши

свій приділ, хрестилася, витирала білим рушником, в якому тримала свою їжу, руки і тоді бралася за їжу.

Молоденьке дівча, літ шіснадцяти, що було схоплене і приведене сюди, годинами плакало, згадуючи своїх батьків. І Якилина все її заспокоювала, що як її доля їхати в Німеччину, то зовсім не допоможе вона тому слезами.

— По правді жий — і побачиш, що тобі все на добре вийде.

— А що ж вона, така молоденька неправдивого вже встигла зробити? — запитав хтось збоку.

Якилина відповіла:

— А може її батько чи мати щось злого вчинили? А оце й є Божий іспит, що в них єдине дитя забрали...

І до дівчини:

— Не плач, а краще помолись. Ти умієш молитися?

Дівчина махнула рукою, мовляв, відчепись і впала на підвіконня, ридуючи.

Виходить, у кожного тут було своє горе і не гірше її горя. А слова Якилини, що кожна людина за зло, вчинене нею спокутує, особливо її вразили. Вона вдумувалася в зміст цих слів. Чи є в них сенс? Зрештою, її життя до останньої війни було як забавка. Вона жила, твердо памятаючи дві сили: розум і волю. Чи ж цього досить на всі випадки життя? Чи цього досить на оцей випадок, в якому вона тепер перебуває? Та жінка ось хоч і неписьменна, а безсумніву мала теж досі ті якості, а чим вона відрізняється від неї? Своєю людяністю, побожністю, своєю душевною чистотою! Чи це все супроводило її життя? Ні. Вона більше в житті кривдила, ніж правдою йшла. Добре їсти, вигідно мешкати — ціною всіх засобів — це була мета. І навіть релігійність її матері, поскільки це було не згідне з офіційними приписами влади, що панувала, заважала їй! І що вона тій рідній матері за це учинила? І все у великій мірі, щоб догодити мужеві,

ортодоксальному партійцеві, щоб на нього, борони Боже, не впала пляма, що він не кришталевий.

Вона добре пам'ятає голод 1933 року, як мерли селяни на вулицях Києва і як вона, тоді двадцятилітня комсомолка, на це реагувала? Вона ходила по вулицях зі своїми товаришками і вони співали:

„Живем сьогодні весело,
А завтра будет веселей!...“

Трупи?... Їм казали, що це куркулі, вороги советської влади. А вона вірила тому. Хоч правда, вона здогадувалась, що це не так. Але... підкопувати свою кар'єру? Це як раз був рік вступу її до робітфаку.

Ще згадала вона одну брудну торгівлю зі своєю совістю: це зовсім недавні арешти 1937 року. Скільки тоді людей загинуло, їй відомо цілком невинних. Проте вона, навіть не чоловік її партієць, а вона сама, перша переставала вітатися з жінками тих комуністів і безпартійних, чоловіки яких були посаджені до тюрми НКВД. Вона закривала двері своєї квартири перед їх носом, щоб вони їй і її чоловікові не зіпсували кар'єри.

І скільки подібних комбінацій з ласною совістю в розрахунку, щоб самій добре жити...

І ось за це все розплата. Безумовно за це. А де шлях до виправлення? Так, вона знає тепер де. В розкаянні. В найбільшому горю, найкращий засіб душевного заспокоєння — молитва. Це робила завжди її мати. Це робить тут ще нестара Якилина. А вона? Якже вона може молитися, як вона не знає жадної молитви. Тридцять літ молитви їй зовсім були непотрібні. А тепер?

І я почала імпровізувати.

„Боже, коли Ти є, а я хочу вірити, що Ти є, допоможи мені вернуться до моїх безпомічних сина і матері. Боже, я так багато робила нечесного в моєму житті, що коли б Ти дав мені тепер змогу вернуться до нормального життя, я до гробової дошки слідувала б твоїм запо-

вітам. Я все те робила не зі злої волі. Просто, я була дурна. Вчена, але дурна. Бо що з того всього, що понаписувано в тих книгах, я не можу прикласти до життя у найтяжчу мою хвилину? Мені тепер тяжче в сто разів, як тій Якиліні, бо я не вмю так вірити, як вона. А я дуже хотіла б. Я тепер так хочу вірити, як моя мама. Це ж так гарно жити на світі з вірою! І то не тільки в розкошах, а найголовніше в біді...“

Почало сіріти в вікнах. Мені забажалося вийти. До туалетів вів хід через коридор у двір. Тут був невеличкий прибудівок, окремий для чоловіків і окремий для жінок. Високий паркан із колючим дротом угорі відділяв цей збірний пункт від решти світу. І тільки в одному місці був прохід на вулицю і біля нього стояв озброєний поліцист.

Я вийшла. Пройшла до туалету і назад. Йдучи через двір притишила ходу. Коли доходила до дверей приміщення, вони відчинилися і з них вийшло дві Німкені в темносиніх уніформах з брошками червоного хреста на грудях. Вони вийшли і пішли просто до виходу, де стояв поліцист.

І тут сталося незрозуміле: чудо чи випадок. Я була одна, а Німкені дві. Коли вони зустрілися, то обидві пильно подивилися мені у вічі і одна з них співчутливо мені усміхнулася. Я їй усмішкою відповіла. І в ту мить мені здавалося, що одна з них кивнула мені головою. Кажу, так мені здалося. І я не думаючи інстинктивно сміливою ходою пішла за ними до виходу. Вони притишили у вузькому проході ходу і здавалося, що я йшла між ними, викликана. Поліцист зиркнув і одвернувся: мовляв, все в порядку. І за одну мить я вже була поза відгородженим світом. І коли Німкені повернули праворуч в напрямку Лукіянівки, то я круто звернула наліво і пішла у напрямку Сінного базару.

На дворі було зовсім темно. Я йшла й ліву руку тримала на серці. В моїх думках було єдине: коли я прийду до своєї кімнати, перше, що я скажу своїй мамі, будуть

слова: мамо, я вірую в Бога! І це будуть не слова моїх уст. Це буде мова всієї істоти моєї. З цією вірою, не зважаючи ні на чоловіка, якщо він живий і вернеться, ні на советську владу, якщо вона теж вернеться, я буду жити все своє життя аж до останку днів моїх і з цією вірою я піду у могилу. Чуєш, Боже? Я даю Тобі моє слово.

* * *

Вдома при світлі дерев'яної скалки я застала напівзігнену матір коло грубки. Вона на дрібних скалочках, приготовлених мною удосвіта, смажила картопляники. Син Вова сидів у ліжку і одного уже спеченого картопляника їв з тарілки.

Я підійшла, поцілувала їх обох і, ні слова не говорячи, стала проти вікна на коліна і склавши руки на грудях, як це робила моя мама, почала молитися. Вправді я не молилася, бо, кажу не знала жадної молитви, але я імпровізувала знову:

„... Я дякую Тобі, Господи, що Ти так милостиво вчинив зі мною. Я в серці своїм буду Тебе носити вічно“.

Я бачила, як мама моя, мов заворожена підвелася з тріскою в руках і дивилася на мене, як на якесь чудо: Потім вона перехрестилася, підійшла до мене, так само вклякнула і почала теж молитися.

Мені стало так легко, так легко, як ще ніколи в житті і я сказала тихо:

- Мамо, я вірую в Бога.
- Віруєш? — промовила мати.
- Так, мамо, на все життя.

Вона повернулася до мене ближче і, нахилившись, тихенько поцілувала мене в лоб.

Оце я хотіла вам розказати.

СЛОВНИК МАЛОЗРОЗУМЛИХ СЛІВ ТА МОВНИХ ЗВОРОТІВ

Абажур — заслона над лямпюю.

Акваріум — шкляна посудина для води, в якій тримають живих рибок.

Активіст — в советських умовах людина, яка запобігає і вислужується перед владою всіма засобами, що є в її розпорядженні.

Амбарас — клопіт.

Амба — кінець.

Антей — мітичний бог. Вся сила його була у звязку з землею. Ворогами своїми був подоланий тоді тільки, як був відірваний від землі.

Аншлюс — приєднання. В цьому випадку приєднання Австрії до Німеччини 1938 р.

Аспірантура — підготовчий курс для одержання наукового звання.

Біляк — білий, тобто той, що належав до білогвардійців, що боролись в 1917—20 рр. проти большевиків.

Бесарабка — базар у Києві.

Віборг (Віпурі) — місто у Фінляндії, за яке відбувся завзятий бій у 1940 році советів з фінською армією.

Вихідний день — після знищення большевиками семи-денного тижня — п'ятий неробочий день.

ВКП(б) — скорочена назва правлячої комуністичної партії в ССРСР, — всесоюзна комуністична партія (большевиків).

Галіфе — крій штанів, вгорі широкі, від колін вниз вузькі.
„**Главобувь**“ — советський трест постачання взуття кращої якості і неймовірно високої ціни — для советської буржуазії.

Голоблі — тут загнуті кінці окулярів.

Глуний — дурний, нерозумний.

- Гімнастьорка** — чоловіча верхня сорочка.
- Гибрид** — мішанець.
- „Гомо гоміні люпус ест“** — латинське прислів'я — „людина людині — вовк“.
- Дворянин** — особа упривілейованого стану в царській Росії.
- Даладіє** — французький політик-дипломат часів 1953-38 року.
- Довідка** — посвідка.
- Доплентатись** — добрести, дійти, добратись.
- Експансивний** — легко збудливий.
- Євбаз** — єврейський базар у Києві.
- Єсенін** — модний російський поет 20 років.
- „Життя й Революція“** — один з кращих літературних журналів, що виходив у Києві в 1925—1930 р. р.
- Жирок** — товщ.
- Завмаг** — завідувач магазином, управитель советської державної крамниці.
- Закритий розподільник, закрита крамниця** — советські харчові і товарні крамниці, в яких ніколи не бракувало усіх товарів і харчів, але в які мали вільний вступ за особливими перепустками тільки вибрані советські вельможі.
- Індпошив** — крамниця індивідуального пошиття одягу чи взуття. Так звались советські крамниці, в яких, мовляв, советська людина може замовити допасоване на власний смак взуття чи одяг. Але... це була теорія. На практиці Індпошивів було мало, виробництво їх було обмежене, а як наслідок — советська людина мала справу з тим, що описане в оповіданні „Проблема взуття“.
- ІНО** — Інститут Народної Освіти — в советських умовах університет.
- Карниз** — опукле закінчення стіни вгорі коло стелі.
- Какаерсеї** — Контрольна комісія робітничо-селянської інспекції — советська установа, що теоретично мала доглядати за законністю дій кожної іншої установи. Насправді додаток до НКВД.
- Конспект** — тут стисло записана лекція студента під час читання її професором.

- Косоворотка** — сорочка з високим коміром, що застібається на два гудзики збоку.
- Корт** — ґатунок дешевої матерії.
- Комсомолка** — дівчина, що належить до комуністичного союзу молоді — большевицької юнацької організації.
- Краги** — шкіряні приставні халяви до черевик.
- Куокала** — прикордонне фінське місто, що межує з советською територією.
- Лекторська** — кімната для педагогів.
- Літробітник** — літературний робітник. Працівник редакції, що виправляє мову в дописах до газети.
- Мате Залка** — угорський письменник-комуніст, що жив у Советському Союзі.
- Марксівська діалектика** — філософський термін, згідно з яким, на думку большевицьких „філософів“, всі явища на світі можна передбачити, пояснити і визначити їх природу.
- Маяковський** — визначний большевицький поет.
- Наркомгосп** — народний комісаріят комунального господарства — советське міністерство, що відає комунальними справами.
- Негативний** — поганий, недобрий.
- Наябедив** — поскаржився, зробив донос.
- „Облако в штанах“** — хмара в штанах, назва ранньої поеми Маяковського.
- Облпартком** — обласний партійний комітет. — Комуністичний центр на область.
- Облпрофрада** — обласна рада професійних спілок. — Обласний центр, що мав би відати професійними справами робітництва в советських умовах, насправді допоміжна комуністична установа для визиску і пригноблення робітництва.
- Панорама** — краєвид.
- Пасіянс** — ворожильна гра при допомозі гральних карт.
- Партосередок** — партійний (комуністичний) осередок, що звичайно мусів бути в кожній советській установі і на підприємстві.
- Парень** — парубок, молода людина.
- ПВХО** — протиповітряна хемічна оборона. — Советська організація, що мала завданням ознайомлювати і вчити населення Советського Союзу, як поводитись за війни під час ворожого повітряного нападу.

- Періодик** — видання, що виходить з друку регулярно в означений термін. Тут журнал.
- Перепитії** — тут складний, залутаного характеру, хід подій.
- Півлітра** — тут пляшка горілки.
- Португеї** — шкіряні паси через плечі у військових.
- Педтехнікум** — педагогічний технікум, школа, що готує вчителів початкової освіти.
- Портфель** — шкіряна торба на папери.
- Помдиректора** — помічник директора.
- Право голосу** — громадянське право в Советськiм Союзi. Без цього права людина в советських умовах — ніщо, покидьок суспільства.
- Продналог** — харчовий податок в перші роки советської влади, що його селянство України здавало натурою.
- Поліклініка** — советська лікарня.
- Райх** — німецьке слово, що означає держава.
- Райпартком** — районний партійний (комуністичний) центр.
- Реабілітація** — тут відновлення в правах.
- Робітфак** — робітничий факультет. Донедавна підготовча для вступу у вищу, школа, в яку приймали переважно бідняцьку і робітничу молодь.
- Роман** — тут любовна пригода.
- Розкуркулити** — відібрати все майно. Так робила советська влада з заможнішим селянством.
- Розговорчики** — балачки.
- Романівський кожух** — кожух спеціального виробу, яким славилося місто Романів на Волині.
- Сипняк** — висипний тиф.
- „Стенка“** — бути приставленим до стіни для розстрілу (звичайно за большевиків).
- Соня** — тут сплюха, сонний чоловік.
- Соціяльне походження** — з кого, від яких батьків походить дана особа. В Советському Союзі це є рівнозначне з долею людини. Кепське соціяльне походження — лягай — умирай, нема тобі дороги в житті. Кепське соціяльне походження — це бути сином чи донькою духовної особи, заможного селянина, високого за царських часів урядовця тощо. Добре соціяльне походження — бути сином чи донькою бідняка, некваліфікованого робітника тощо. Звичайно це був демагогічний

- трюк, бо на горі сиділи сини самих, що не найбагатших буржуїв, як Ленін — син дворянина, визначного царського аристократа, Троцький — син багатія фінансиста, Каменєв — син генерала і сам генерал тощо.
- Спецсектор** — спеціальний сектор, особовий персональний відділ у кожній советській установі, де зберігалися тасмні документи про кожного працівника даної установи.
- Стимул** — поштовх, спонука, заохота.
- Струдель** — рід печива з яблуками.
- Стахановець** — робітник, що виробляє кільканадцять норм. Звичайне большевицьке шахрайство, щоб вимотувати з робітника більше фізичних сил.
- Спецовка** — робочий одяг.
- Товарняк** — товаровий потяг.
- Трафарет** — відбивані малюнки на папері, яким оклеєні стіни.
- Тренер з іподрому** — людина, що вишколює коней для кінських перегонів.
- Толь** — просмолений папір для покриття дахів на будинках.
- Тротуар** — хідник.
- Троцькізм** — ухил наче б від правдивої комуністичної лінії, за який жостоко карають.
- Упосліджений** — знедолений, скривджений.
- „Уходящая Русь“** — Росія, що відмирає. Тут — московські люди, що советським устроєм офіційно приречені на повільне відмирання: дворянство, царське офіцерство тощо.
- Ухажувати** — зустрічатися з дівчиною, яка подобається.
- Ударник-стахановець** — те саме, що й стахановець.
- Хакі** — захисний колір уніформи, що її носять військові.
- Хром** — кращий гатунок шкіри на взуття.
- Хрещатик** — головна вулиця в Києві.
- Хлібзавод** — фабрика де випікають хліб, велика пекарня.
- Цидула** — списаний папірець.
- Цурпалок** — маленький кусник.
- Четвертушка** — тут чверть пляшки горілки.
- Шгора** — темна завіса поверх фіранки для затемнення вікон.
- Шістнадцятка** — тут дівчина шістнадцяти літ віку.

З М І С Т

	стор.
Передмова	5
Брат твій Каїн.....	7
Ам-ба — оповідання	88
Поверот Марка — оповідання	101
Проблема взуття — оповідання	118
Мамо, я вірую — оповідання	134
Словник малозрозумілих слів та мовних зворотів....	147

Всі права, зокрема перекладу і передруку, застережені автором.

